БЕЗ КОЗИРЯ

Повість

Наступ мав бути на Обринчів ліс, звідкіля лазили до нас турки й австріяки міняти кулемети на хліб.

Піхота, довідавшись, що за нашими шанцями розташувалося близько тисячі гармат, радісно потирала руки, але в наступ іти не погоджувалась. Два тижні сенатор Соколов і главковерх Керенський, збираючи сили, не переставали намовляти полки до наступу. Солдати уважно вислухали промови, переломили сенатору троє ребер і вкінець зовсім покинули шанці. На їхнє місце пригнали Фінляндську дивізію й видали остаточного наказа: "15 червня почати артилерійську підготовку".

Дванадцятидюймовій батареї "Л", системи Віккерса, доручено "знищити всі кулеметні гнізда ворога й на шістдесят сажнів по фронту зрівняти із землею три лінії окопів". На фотографії з аероплана ця дільниця прозивалася за свою форму "пальцями". На ній було п’ять ходів сполуки, і всі вони бігли назад до переліска, в якому, як лисина на черепі, виділялась із одним деревом галява.

Ще далі десь стояла одна легка батарея, а за нею день у день, як всевидюще око, висіла німецька "ковбаса".

Це мусило бути перше бойове хрещення для батареї, і офіцери помітно хвилювались.

Один лише поручик Набутідзе удавав із себе цілком спокійного — ніби підкреслюючи цим відсутність хоробрості в інших.

— Хто ж піде перший на передовий пункт? — нарешті запитав командир, коли було розібрано дислокацію.

Пункт цей містився біля піхотних окопів, і спостерігач міг потрапити під ворожий обстріл. На слова командира всі, з надією зирнувши на поручика Набутідзе, мовчки потупили очі.

У німій напруженій тиші проторохтіла внизу по дорозі військова двоколка, а десь за лісом стало чути короткі, як булькання, постріли.

— Ну?

— Я гадаю, — порушив нарешті мовчанку поручик Туманов (від першого ж слова його довге обличчя зробилось ще довшим, а незграбне, втиснуте у френч тіло засмикалось разом із словами), — я гадаю, панове, що тут найкраще розсудять жеребки. Моє ставлення до війни ви знаєте, але коли випаде на мою долю — перечити не стану.

На батареї, крім полковника-командира і старшого офіцера-капітана, всі були молоді поручики й до цього нудьгувались у тилу без бою. Особливо нудьгувався Набутідзе, що фатально вірив у свою щасливу зірку. Його упевненість була настільки велика, що він навіть пробував стрілятись, і наган дав двічі осічку.

Після цього факту Набутідзе набув репутації хороброго грузина, що так легко джигітує з життям.

А тому, коли командир уже іронічно сказав: "Ну що ж, коли немає охочого на "клюкву"[4], кидайте жеребки". Поручик Ергле, полотніючи від думки, що жеребок може дістатися й на його долю, ще раз з надією зирнув на Набутідзе й сказав:

— А чого б тобі не попробувать? Ти ж нудишся, що від тебе втікає смерть.

Набутідзе, не підводячи від землі очей, покрутив головою:

— Можуть подумати, що я хочу поперед тебе вислужитись.

— Ніхто не подумає. Будь ласка!

— Ні, панове, на життя мені начхать, а все-таки краще жеребки.

Офіцери злісно розсміялись і зробили чотири чистих, а на п'ятому жеребку написали: "Анна четвертої степені".

Почали тягти з кашкета за алфавітом із кінця.

Білих клаптиків ніхто не розгортав, аж доки Набутідзе не потяг останнього. Він подержав свій жеребок одну хвилину і, не подивившись, кинув його назад у кашкет:

— Гаразд. Я піду на передовий пункт.

Схвильовані офіцери все-таки обережно розгорнули свої жеребки. У всіх на руках були чисті клаптики паперу. Набутідзе зблід і, щоб не дати це помітити, відсунувся в тінь.

Підготовка мусила початись о п'ятій годині ранку, а на передовий пункт треба було пробратися до схід сонця. Перед батареєю лежала довга вогка долина, вся, як павутинням, заснована телефонними дротами. Вони повзли по землі й тяглися пасмами по вішках, а тому вершникам часто доводилось пригинати голову до гриви, щоб не зависнути в повітрі. Німці знали про цю долину й щоночі рвали дроти хімічними набоями, після яких довго не можна було приступити до полагодження. За долиною по горі темним бором стояв ліс, через який вела стежка до передових позицій. До самого узлісся можна було їхати на конях, а потім уже до ходах сполучення пішки пробиралися в окопи.

Поручик Набутідзе вірив у свою щасливу зірку й не боявся за наслідки, але коли він уявляв при боці червоний темляк, заснути ніяк не міг. Друга нагорода буде Володимир четвертої степені. Значить, "потомственное дворянство".

Він пригадав свого батька, що був десь у далекій Абхазії за дяка, і став нетерпляче будити свого ординарця:

— Сідлай коні, Петренко!

— Темно ще, пане поручику, а в долині, чуєте, мабуть, рвуться хімічні.

— А ти труса справляєш?

— Я не боюся, пане поручику, тільки коли б у гази не впертися.

— Ну, протигази надінемо… Але дурниця: тобі просто вчувається. Сідлай!

— Гаразд.

Сівши на коня, Набутідзе взяв у руки чорний темляк від шаблі, з посмішкою розтер його поміж пальцями й замріяно поїхав повз свою батарею.

Солдати не спали і з потайним ліхтарем поспішно перекочували двадцятидвохпудові, мов туші кабанів, набої до коловоротів.

Набутідзе поминув ще з десяток батарей: всюди нервово готувалися до першого по революції наступу. Потім батареї зосталися позаду, і він опинився в глибокій, як могила, долині. Чорна, мов його вороний кінь, ніч уперлася темно-синіми крилами в пощерблені вінця долини й

мінливо миготіла зорями. Вони нагадали поручикові Набутідзе, що на його погонах прибавиться ще одна зірка, бо чин штабс-капітана він вважав тепер уже забезпеченим.

Солодкі його мрії порушив чистий і розмірений посвист десь високо над головою. Він прислухався: далеко позаду поміж гір грюкали, мов грім, розриви. Там була база артилерійських снарядів, і німці щоночі обстрілювали її пунктуально з дванадцятої до першої години. Набутідзе пригадав, що в такий час обстрілювали часто й долину. Він намацав збоку протигаз і прислухався. Свист проносився вгорі, але в темній долині, як у виробленій шахті, було до моторошності тихо. Де-не-де з темряви блискав вовчим оком червоний вогник. Набутідзе знав, що то телефоністи із сірниками поспішно лагодять телефонний зв'язок. За лісом над шанцями миготіли блискавиці й немов шаруділи бляшаними жаровнями. Він хотів підігнати коня, але зразу ж зачепився за щось верхом кашкета. Рукою Набутідзе намацав над головою колючий дріт, що висів замість провода, і злісно вилаявся:

— Маєте: мало очей не вирвав.

Довелося знову їхати кроком. Коні тривожно прислухалися, прискали й щулили вуха на кожний шерех у темній долині.

— А вчора тут піймали німецьку розвідку, — несподівано сказав мовчазний до цього Петренко.

— Ну і нехай, — відповів Набутідзе й здивувався, що в нього від цього неприємно похололо на душі.

Десь близько в кущах щось шарпнулось. Набутідзе хотів крикнути: "Хто там?", але йому зробилося страшно, і, щоб не видати себе голосом, він зібрав повідки, руки тремтіли. Набутідзе зціпив зуби й відчув на губах знайомий присмак солодкого хлороформу. Це знову нагадало, що німці незабаром почнуть обстрілювати долину хімічними снарядами. І

від того, що не можна було вгадати, де впаде перший снаряд, можливо, під самі ноги, до болю напружилось усе тіло. За лісом заторохтів пропелер. Німецький "Таубе" летів на розвідку. Набутідзе вирішив скоріше добратися до лісу, який насувався густою, як хмара, стіною. Коні охоче вдарили об тверду стежку копитами, і в цей же момент спереду, наближаючись і збільшуючись, понеслося на Набутідзе знайоме завивання. Серце ніби зупинилось. Він рвучко припав головою до гриви. І в ту ж мить перед ним заіскрилась, зашумувала на всю долину червона комета. Він заплющився, готовий згоріти або бути задушений газами. В очах засвітились уже каганці.

Але ще мить — і комета вже перекотилась через нього й луснула.

Набутідзе відчув, що снаряд десь хлюпнувся позаду, і, напевно, з нього шиплять тепер гази. З усієї сили поручик повернув остроги в крутих боках жеребця.

Вмить під ним зникла земля, кашкет злетів із голови, і він понісся в темноті.

Тупо об луку забився бінокль, заторохтів об ефес шаблі протигаз, скажено затанцював термос на планшетці. Голова пішла обертом, в очах почали миготіти вогні, вітер засвистів у вухах, а гострі остроги все більше впивались у м'які боки жеребця.

Позаду тупотів, десь відставши, Петренко.

Нараз Набутідзе почув гострий біль на підборідді. Ніби туди хтось штрикнув його шилом. Біль спустився вниз, обхопив, як шворкою, шию й став поперек горла.

Він хотів зупинити коня, але біль паралізував його волю, і в ту ж мить Набутідзе відділився від сідла.

Знову щось полоснуло порізом по підборідді. Потім в очах замиготіли червоні плями, потім попливли, ніби краплями крові, схожими на журавлину, і… заступили йому світ…

Кінь Петренка добіг до цього місця, раптом кинувся вбік, ледве втримався вершник, і, зробивши дугу, знову вибіг на стежку вслід за конем Набутідзе.

Під лісом Петренко спіймав жеребця й прибув назад на батарею з рапортом:

— Пан поручик Набутідзе не доїхали!

— І не треба, — відповів, сидячи біля телефону, командир, — все одно фінляндські полки відмовились від наступу. А де поручик?

— У долині зосталися. Ракети, чи що, злякалися і як гепнули з коня, так і не дихають.

Поручика Набутідзе знайшли в калюжі крові, без ознак життя й без похідних речей, з якими він їхав на передовий пункт. Помутнілі його очі вистрибнули на лоб, а з перетятого горла стирчав кінчик колючого дроту, яким для міцності почали заміняти останнього часу телефонні дроти. Тут же поруч по землі лазив телефоніст пішого полку і кляв поручика за порушений зв'язок.

На батареї "Л" це була перша втрата, і тому, що це трапилось так несподівано й безглуздо, войовничий настрій офіцерів, що бродив, як молоде вино, непомітно змінився гнітючою тугою за давно страченими мирними часами. Тепер стали заполохою і німецька "ковбаса", що день у день, як гусінь на шибці, прилипала до неба за Обринчовим лісом, і настирливе, хиже кружляння "Альбатроса", що на нього раніше не звертали уваги, навіть збільшений алюр козака, що, напевно, віз із штабу новий наказ, теж здавався тривожним, і від цього боляче

стискалося серце. Штабний священик, увесь захований у бороду, із смертною тугою позираючи через труну на аероплан, говорив про щастя вмерти на війні, але тінь від "Альбатроса" все ближче підповзала до цвинтаря, і священик, поспішно намахавши хрестів, сховався у бліндаж.

Тоді поручик Туманов востаннє схилився над зсудомленим передсмертним жахом лицем Набутідзе і, сполотнілий, відійшов до сусіднього хреста. Забобонне передчуття настирливо заворушилось у його непокритій голові. Він не чув, коли від'їхав Набутідзе на пункт, але, мабуть, скоро після цього прокинувся від сирітного, не то старечого, не то дитячого стогону. Стогнало, нило й охало тоскно й безнадійно біля Набутідзевого намету. Туманов обережно відхилив полотнище свого намету й прислухався: кругом було тихо. Поміж наметами, що по горбу сіріли під густими грабами, тривожно сопла темна ніч, та за лісом, над шанцями, підпалюючи хмари, перемотувались блискавиці. "Невже це Набутідзе плаче?" — подумав він і зловтішно засміявся над його слабодухістю, але тужливий стогін розтявся вже над його головою і впав на капітанів намет. Неприємний страх пойняв Туманова. Він хотів подивитися на це тверезо, але думки ніби взялися димом, і навіть волосся заворушилося на голові. Намацавши на долівці грудку, Туманов поквапливо схопив її в руки. Обережно вилізши з намету, Туманов, увесь тремтячи, прислухався знову і з усієї сили пошпурив грудку в чорний силует намету. Грудка хуркнула в темноті, потім десь розсипалась унизу на дорозі, а сич продовжував розпачливо тужити вже на другому наметі.

Увесь день, щоб не зроджувати в собі гнітючого передчуття чогось неминучого й страшного, поручик Туманов уникав підходити до трупа, але й від свіжої могили війнуло на нього чимсь холодним і тривожним. Сірим смутком укрились обличчя й інших батарейців, коли над призначеною на вічне забуття могилою замаячив самотній хрест. Лише капітан Забачта зостався, як завжди, байдужий, урочисто спокійний і холодний. Він востаннє зробив, мов сигнал "до бою", на грудях хрест і тим же рухом розірвав привезений козаком конверт з алюром "два хрести".

Наказ був трафаретний: "17 червня о п'ятій годині ранку на фронті 11-ї армії розпочати артилерійську підготовку, а о десятій годині 18 червня піхоті перейти в наступ на висоти: Фердінандів Ніс, Обринчів ліс і висоту Дикі Лани". Третій батареї "Л" наказувалось зруйнувати все. Далі наводився точний вимір ділянки кожної батареї й умовні ознаки ракет. Закінчувався наказ відомостями про німецькі шанці, де сидять зараз зголоднілі турки, яких для зміцнення свободи, рівності й братерства треба знищити, а тому "снарядів не жаліти".

Видавши цей наказ, главковерх Керенський на багатосильному авто відбув по фронту розшукувати замість розформованих частин більш надійні, що не відмовилися б піти в наступ. До тих же полків, що після врезонювання сенатором Соколовим залишили окопи, прибув сам начальник дивізії, з'їдений міллю генерал фон дер Крок. Тиснучи перед від'їздом у штабі м'яку, спітнілу руку Корейського, генерал нарешті наважився сказати:

— Усе це, Олександре Федоровичу, ваші "декларації прав солдата". Хіба можна так підходити до людей? Руський солдат, Олександре Федоровичу, любить гострий тон і батьківську ласку, а ви хочете на смерть посилати побратимством. Нє-є-є-тс, дурниці все це! Так тільки можна послабити непохитність, міць і боєздатність нашої армії, а це і для країни, і для вашої (генерал часто заскріб підусника), я хочу сказати, для свободи, крім ганьби, нічого не готує. Для наступу в нас все готове, крім того духу. За свої полки я ручусь: у вогонь і воду вони підуть за мною, аби тільки "комітети" зуміли нам допомогти.

— Треба рятувати свободу, — сказав, хвоськаючи стеком, главковерх, — свободу й революцію, генерале, а ми вам допоможемо, чим хочете.

— Я так і поясню, і будьте певні, що рядові мене зрозуміють. Для цього потрібен тільки маленький секрет: треба знати нашого солдата.

Для зустрічі генерала полки були вишикувані в балці за Риндівським лісом. Командир бригади, забачивши на коні фон дер Крока, з тугою оглянув розхристані шеренги полків, крикнув: "Струнко! Праворуч з очей... Панове офіцери", — і галопом поскакав назустріч з рапортом.

Солдати охоче повернули в бік генерала не тільки голови, а навіть і весь тулуб. Доки начальник дивізії, крекчучи й боязко оглядаючи небо, злазив із коня, вони, щоб не гаяти задарма часу, почали ділитися своїми враженнями від його схожої на поржавілу тараню постаті.

Прийнявши рапорт, генерал з давно приготовленою посмішкою дрібушки зайшов із правого флангу і, закинувши назад голову, пискливо викрикнув:

— Здорово, молодці! — і, задоволений, що голос пройняв навіть його самого, цвілими очима обвів шеренги.

Солдати, розкривши роти, мовчки закліпали віями і з задоволенням показали свої білі зуби; тільки один, що стояв проти самого генерала, босий і без паска, виступив уперед, поставив ногу на голу п'ятку, кокетливо помахав нею перед генералом і не менш кокетливо відказав:

— Здоров, здоров, маладець!

Генерал фон дер Крок спершу витріщив очі, потім хотів розсердитись і посміхнутися разом, але тут же раптом брязнув навзнак — і на другий день його в цинковій труні відіслали в Росію.

Після наглої смерті генерала частина приголомшених солдатів, погодившись з черговим промовцем, що війна повинна бути до "побідного кінця", вернулася назад у тил, а частина перейшла в першу лінію шанців і заволала, щоб їх увесь час прикривала артилерія, навіть важка.

Артилерія від найменших "гочкісів" і до двадцятидюймових "обухівських" гаубиць причаїлась майже за кожним горбиком, за кожним кущем. Чорні пащі були вже напоготові, щоб у першу ж мить, за командою, загарчати своїми сталевими горлянками на ввесь світ.

— Але, пане полковнику, — відповів на виклик піхоти командир батареї "Л", — ви ж знаєте, що скалки від наших набоїв розлітаються на півтори версти... Ну да, не тільки турки, а й ви не всидите в своїх норах... Завтра? Ну, завтра вас там і духу не буде. А сьогодні, для розваги, може вам постукати й легка батарея.

Поклавши трубку, він сказав уже до своїх офіцерів:

— Лякають, що окопи покинуть.

— А як же сидіти тоді на нашому пункті? — запитав поручик Туманов і, почервонівши, заморгав рудими віями.

— Ну, сидіти там ніколи буде, — жартівливо відповів командир, — а потім, як для кого, так і піхота не в поміч. Хто з вас іде?

Це запитання знову наблизило той момент, що його так старанно відсували все надалі. І от знову: "Хто йде?"

Десь усередині в кожного війнуло холодком (можливо, спливла на очі могила Набутідзе), проте поручик Ергле зіскалив одне око й проговорив:

— Знову клюквочка проситься на ефес. Ех, єр, єри, ять! Давайте жеребки!

Першим тяг жеребок Туманов. Він тремтячою рукою обмацував білі клаптики, аж доки до кашкета нетерпляче сунувся й Ергле. Витягли руки вони разом, але трималися за один і той же клаптик. У кожного

раптом блиснули в очах вогники й нігті врізались у папірець. І від цього із одного їх стало два. Ергле метушливо розгорнув свій шматочок. Там стояло "Передовий..." У Туманова в тремтячих пальцях зостався "пункт". Тоді решта офіцерів, захлинаючись від задоволення, відмовилась від пережеребовки.

Тягайтеся тепер самі, а ми теж без "анексій і контрибуцій".

У Туманова від образи виступили на щоках червоні плями, але десь у глибині раптом прокинулось його приховане жадання, і він уже задерикувато подивився на Ергле. Стривожений латиш намагався вдати безтурботного і своє хвилювання маскував безперестанною лайкою:

— Тягни знову, дохлий пацифісте!

Потягли. Тепер зареготався Ергле, а Туманов, сполотнілий, проговорив:

— Я чекав на це, я на це чекав... Ну, панове, — він глибоко зітхнув, — адрес знаєте, коли що, мої речі...

— Та не розводь ти завчасно панахиди. Теж герой!

— Я не смерті боюсь, а бути на все життя скаліченим.

— За тебе й так ніхто не віддасться, Володю.

— А будеш героєм, то, може, хоч на хрест хто позаздриться.

Невчасні жарти егоїстично веселих товаришів остаточно образили Туманова. Він виструнчився, підтяг амуніцію і тут же наказав фельдфебелеві призначити до нього двох телефоністів на передовий пункт.

— І на два дні консервів!

За півгодини, надвечір, за Тумановим їхало, крім вістового, двоє солдатів із засмаглими обличчями. Вони були обвішані дротовими звоями, апаратами, консервами, протигазами й казанками, як карикатури на бога війни. Над головами, ніби запущений величезний змій, деренчав "Ілля Муромець", боячись наблизитись до німецької лінії, а по Колосовій горі, в золотому поросі тихого надвечір'я, поміж замаскованими батареями, повертала з пастушком череда до зруйнованого села. Пастушок розмахував батіжком і дитячим голоском виводив:

— Як не заб'є тебе гостра куля, то копитом замість кулі вб'є кобила...

З очей Туманова враз ніби спала полуда. Він немовби прокинувся від довгого безладного сну. Глибока долина, і зелений ліс, і Колосова гора, на які він увесь час дивився як на закам'янілу в мертвих формах позицію, раптом ожили, раптом обернулися в живу природу з теплим подихом тихого літнього вечора, з пахощами витолочених споловілих хлібів.

Сонце вже тихо клало гарячу свою голову на фіолетовий обрій, а по дорозі, збиваючи ніжний пил, бавились у горюдуба пухнаті вітерці. Під Тумановим ритмічно рипіло сідло, ніби на колінах лежав теплий кіт і задоволено вуркотав. Туманов розправив спину, обвів довкола зачарованим поглядом і шумно зітхнув. Пастушок усе ще співав на горі. Телефоніст із кирпатим носом штовхнув свого приятеля, що підсвистував пастушкові, і сказав:

— А як ти думаєш, ото справді пастух?

— Ото? Тютька в тютьку пастух, — відповів його приятель, — отакий горластий і в мене.

— То, що в тебе, немає касательства, а це, може, і шпигун австріяцький. Вони тепер усім прикидаються.

— Ій-богу?

Останні слова телефоністів долетіли до вуха Туманова. Він підвів з глибокої долини свій зачарований погляд на Колосову гору, що на неї виперся боком густий ліс. В око впало на самому узліссі прив'яле зелене маскування. Із-за нього метушливо з'являлись і зникали чорні силуети. Туманов хотів уже оглянутися назад на пастушка, що все ще виводив свої рулади, як раптом між маскуванням на узліссі блиснув сніп вогню, за ним ніби струсилась під ногами земля, і різкий звук боляче ляснув у вухах. Ще хвилина — і такий же, але вже надтріснутий, вибух відгукнувся, як луна, десь над окопами за лісом. Згори з-під лісу долетіла команда — і новий сніп вогню осмалив маскування. І це раптове сяйво, що вирвалось на узліссі, враз знищило всі чари літнього вечора. Перед Тумановим знов лежала холодна, бездиханна, обплутана дротами, як тенетами, скам'яніла позиція. Він труснув головою, зігнув спину й пришпорив коня. По боках задріботів, б'ючись об сідло, ввесь асортимент його зброї і заглушив методичні вибухи, що вилітали із-за прив'яленого маскування на узліссі.

"Ілля Муромець", що десь блукав поза лісом, захлинаючись у тріскотні моторів, нарешті виплив над долиною і, пожираючи пропелером повітря, повернув у тил. Слідом за ним, ніби ховаючись за широку спину, як яструб, виринув другий аероплан. Він надлетів над узлісся, розвернувся над маскуванням, і з-під нього, як струмок слини, на землю повисла блискуча стрічка. За прив'ялим гіллям ущухла команда, але було вже пізно. Просто на блискучу стрічку, рвучи на зльоті вершини грабів і дубів, один по одному чотири снаряди брязнули на узліссі.

Снопи вогню, землі, гілля й шматків чогось безформного піднялися до неба, потім, розсипаючись, упали назад, і крізь хмари чорного диму виступила настовбурчена батарея. Чорні силуети людей, як товар, що на

Колосовій горі збігав поперед пастушка, врозтіч покотилися по схилу, побігли по узліссю й розпачливо закричали в декілька голосів на самій батареї.

Аероплан зробив повне коло й плавко полетів за ліс, де тепер, у свою чергу, била, ніби у величезний барабан, батарея, а її луна з посвистом перелітала через зелену верховину і, сердито фуркаючи, рвалась під лісом на Колосовій горі.

Давно вже розбіглися з гори темні силуети, давно вже дві гармати з розхряпаними колесами в тузі похилилися набік, але стогін у присмерках літнього вечора все ще лунав по долині, перехоплювався на другий схил балки і вселяв у душі тих, що готувалися до завтрашнього бою, невимовну тугу й страх. І в тон до стогону, ніби бавлячись, все ще тяг своє "як не заб'є тебе гостра куля..." маленький пастушок, що гнав череду до сплюндрованого села.

— Не я тобі казав, що то тільки для блізіру пастух, — знову сказав до свого приятеля кирпатий телефоніст. — Ти воображаєш, що ото він без уніманія гнав товар побіля батареї? Ого! А телефону попід землею хіба не знаходили? Присів, як би по надобностях од природи, — і зразу: "Точка, тире, точка, тире... дер гер, тут батарея, шуц сюди!.." — і готово. Через таких, брате, найбільше й гине народу.

Його приятель здивувався:

— Таке мале й співа тютька в тютьку по-нашому, а дивись тобі, яке підозрітельне.

У лісі під зеленими віковічними наметами грабів та розлогої ліщини давно вже смеркло. Світлячки, як очі голодних вовків, фосфоричними вогниками носилися по лісі й родили моторошний страх. Кожний кущ міг ховати за собою принишклого ворога, який, подібно до вовка, непомітно підстерігає, доки ти обернешся до нього спиною, щоб враз одним

стрибком без жодного звуку прикінчити тебе або "за язика" потягти до полону. До окопів, правда, було ще далеко, але тепер, коли на братання виходило з обох боків більше, ніж у наступ, "заблудитися" для ворога поміж окопами було і зручно, і вигідно. Туманов насторожено озирався довкола і ввесь час ворушив острогами коня. Світлячки то стікалися докупи, то іскрами, немов гнані вітром, розліталися по темному оксамитові ночі. Густий віковічний ліс важкими шапками придавив усі звуки, що родила ніч, і тому чутно було лише монотонний і високий дзвін у вухах та час від часу знизу, над окопами, родились і вмирали дивовижні шуми, немов на морі у шторм ритмічно вилітали на берег оскаженілі хвилі і, загрібши під себе жорству, рінь і камінь, поспішно тікали назад. Поручик Туманов знав, що шугають у туманах над окопами звичайні постріли з рушниць і мінометів, а шум увесь час чогось зроджував думки про море. Десь у Криму люди, такі ж як і він, мають можливість зовсім не думати про небезпеку. Вони мають можливість сидіти над берегом під кипарисами й зачаровано вслухатись, як цокочуть довкола цикади, а лінькувата хвиля чавкає під каменем розпатлане жабуриння.

Образи випливали із темноти, перетворювались у картини і навіть у звук. Хвилі чавкали, хрустіли вже ніби під самими ногами. Навіть кінь захріп і раптом став.

Туманов вихопив потайний ліхтарик. Вдарило жовте світло. Пара світлячків перед конем позеленіла, припала до землі і, вишкіривши зуби, хутко шурхнула в кущі. У плямі світла біля пошарпаного граба лежав розтерзаний солдат, а на землі чорніла вогка пляма. За грабом у хаотичному безладді валялися зелені смереки. Під ними, мов вовча яма, чорніла свіжа вирва від снаряда.

Поручика Туманова охопив тяжкий сум. Вже згас і ліхтарик, а забитий солдат все ще стояв перед очима, вогка пляма червоніла, розливалась на всю Галичину і ніби застилала йому очі. Щось важке, розпираючи груди, почало підступати до горла. Він відчував, що полотніє, а волосся на голові береться дротом. Коні порскали

насторожено все частіше: зрадливі вогники виникали то спереду, то з боків. Вони вже видавалися страшніші за кулі, за снаряди. Позаду їхав ординарець і щось мугикав собі під ніс, а небезпека загрожувала їм однакова. Туманов став сам собі огидним. Йому вже траплялося переживати страхи, хоч такого, як зараз, ще ніколи. А що буде з ним завтра? Невже це його остання ніч? І він покірно несе свою голову. Заради чого? А може, його настигне снаряд ще тут, у лісі? І знову огидний страх, як повінь, затопив його.

Безсилий оволодіти собою, Туманов нервувався ще більше. Чомусь згадався сич, навіть учувся стогін. Кінь насторожено хропнув і боязко позадкував. З-під куща блиснула пара зеленкуватих вогників і згасла. У Туманова мимоволі піднялася на голові шапка. Уже десь близько мав бути бліндаж. Обриваючи телефонні дроти, провалюючись у якісь ями, він погнав коня.

На центральному пункті в бліндажі під чотирма накатами, де відбувалися щоденні спостереження, сидів капітан Забачта над денним звітом. Він був, як завжди, спокійний, навіть підкреслено байдужий, і Туманова спитав ніби між іншим:

— Куди стріляли?

Туманов розгублено закліпав очима й відчув, як по обличчі розливається сором за тільки що пережитий страх.

"Ганчірка!" — подумав про себе, а Забачті відповів уже з вдаваним спокоєм:

— На самій стежці вирва, когось забило, а гаубичну батарею на узліссі вщент розтрощили.

— Ти телефоніста нашого не зустрічав?

Перед очима Туманова вималювався труп солдата біля граба.

— Може, це він?

Забачта через плече гукнув до телефоністів, які спали в кутку бліндажа:

— На лінію, хутко! Кувалда, певне, пішов на батарею. До ранку щоб зв'язок був як струна! — І знову звернувся до Туманова: — Зате ж я намацав їхню батарейку. — Сказавши, задоволено подзьобав пальцем по планшетці. — Давно вона від мене ховається, але тепер не втече.

— А більше нічого?

— Надвечір у них була помітна якась метушня. Коли б ще не втекли, іроди.

— Ех, якби-то, — зітхнув Туманов.

Капітан Забачта здивовано зирнув на Туманова.

Цей пацифіст починав його дратувати, і він презирливо викривив губи:

— Шляпа ти після цього, а не поручик!

— Це ж чому?

— Перемога здобувається в боях, а не на прогулянках. Коли жива сила відходить, вона не перестає бути небезпечною.

— Ти забуваєш про жертви.

— Чим більше жертв, тим скоріше прийде кінець.

Туманов пригадав поручика Набутідзе, сича на наметах і тоскно подивився на обвітрене й випещене обличчя Забачти, що крізь війну проходив, як крізь гастрономічний магазин. Заздрість і все ще не осилений страх обернулись тепер в обурення.

— А ти уявляєш, за який це рахунок?

— Звичайно.

— Так це ж безглуздя! Я ще можу розуміти війни з хозарами чи з печенігами: люди ще не зналися з культурою, але тепер, у вік електрики й заліза, це ж безглуздя!

— Війна, голубе мій, — перебив його Забачта, — не безглуздя, а закономірний процес, який витікає з двох чинників: закону природи й закону політики.

Тепер криво усміхнувся Туманов:

— Про природу — це ти для красного слівця, а про закон політики — цілком правильно. Війна є продовження політики, але додай — імперіалізму. — На останньому слові він зробив наголос, навіть повторив: — Імперіалізму. За капіталізму, особливо в його імперіалістичній стадії, війни неминучі. Це правда.

Забачта поблажливо дослухав повчання Туманова і, ніби вони не розходилися з його думками, продовжував:

— Оскільки кінця обох цих чинників я ще не бачу, остільки війни були, єсть і будуть.

— Але ж нічого нема вічного під місяцем. Соціальний устрій може відмінитися. Не треба закривати очей, ви вже не "ваше благородіє", а тільки "господін капітан", а завтра як вас будуть величати? І твоє твердження може зазнати поразки. Нарешті, культура, наука можуть піти війною на війну.

Нагадування про завтрашній день насупило брови Забачті, ніби торкнулись хворого зуба, але, почувши слово "наука", він знову іронічно посміхнувся:

— Розумні люди завжди науку й техніку використовували для війни, а ти думаєш ними боротися з війнами. Кинь, Туманов, займатися самообманом: наука і техніка завжди перебувають на службі у пануючих класів. Заблукався ти в цих ідейках, як у трьох соснах. Ти думаєш пацифізмом розв'язати одвічну ворожнечу між націями?

— Кажи просто, — вставив Туманов, — шовіністичну пожадливість правлячих класів.

— Які страшні слова! Зрозумій ти нарешті, що ваша філософія безглузда. Звичайно, наша бюрократична епоха нічого кращого й придумати не могла, як філософію цього дурацького пацифізму.

Він запалив цигарку й випустив перед собою низку живих блакитних кілець.

— І ці йолопи хочуть своєю філософією заглушити в людині той своєрідний початок людської природи, той рідкий, сказати б, інгредієнт людського духу, що його можна ще назвати, ну, неодмінною героїчною основою людини.

— І цей дух, героїчна основа, по-твоєму, і є причиною воєн?

— Цілком правильно, — і Забачта навіть кивнув головою, — правильно!

— А я гадав — умови епохи, — уже з іронією в голосі говорив Туманов, — думав, що капіталізм, дійшовши вищої стадії свого розвитку, став за справжню причину цієї війни. Значить, не боротьба поміж Англією, Францією і Німеччиною за поділ колоній, за пограбування слабіших країн, значить, не прагнення російського царського уряду захопити Персію, Монголію, Дарданелли стали за причину війни, а героїчний дух мого джури Петренка або якогось іншого Петренка, такого ж самого, як і Петерсон, чи Петер. А я, коли прочитав у "Окопній правді" ці рядки, грішним ділом подумав, що більшовики правду говорять.

Капітан Забачта стривожено зирнув у куток, де куняли на вогкому настилі з зеленого гілля телефоністи. Почувши, що розмова між офіцерами йде вже про сучасну війну, вони з надією на якісь новини витягли шиї і втупили в офіцерів очі. Забачта притишив голос і, кривлячи невдоволено губи, процідив:

— Ну звичайно, капітал був і буде головною причиною організації воєн. Конкуренція — продукт капіталу, це нам теж відомо.

— Значить, знищивши капіталізм, ми тим самим знищуємо і основну причину воєн? Так же?

— Утопія! — відмахнувся Забачта, але вже без попередньої упевненості. — Тоді природа винайде для своїх законів нові форми, бо війна відповідає органічному нахилові всякої людини.

— Залежно від того, за віщо воювати. Я певен, що поневолений клас напевно з піднесенням, з упертістю буде виявляти цей органічний нахил, як ти кажеш, щоб скинути з себе ярмо гнобителів і експлуататорів. Але як ти його примусиш стріляти в такого ж робітника

чи селянина по той бік окопів заради прибутків капіталістів, ради пихи династій, ради виконання невідомих їм, таємних дипломатичних договорів? Які ми маємо стимули, які козирі, щоб надіятися на виявлення героїзму? Нагадати їм про інгредієнт, про героїчну основу? Цим запалиш ентузіазм?

— Для цього існує агітація. Перші ешелони їхали з ентузіазмом, — процідив крізь зуби Забачта.

— А ти відчував цей ентузіазм, коли прощався з дітьми, з дружиною? Цікаво, у кого тільки більше було цього ентузіазму — у тих, що їхали на війну, чи у тих, що посилали їх? У кому сидів цей героїчний дух?

Телефоністи розпливлися в посмішку.

— Ось я вам розповім одну історію, — проговорив один з них, — от герой був! Як ми їхали на фронт, на платформі народу зібралося — сила. Проводжати прийшли. Третій дзвоник, ми до вагонів, а за нами жінки, діти. Такий зняли плач, що й свистка не чути. Жандарми попервах відштовхували, а то вже й кулаки пустили в діло. Один мій товаришок стояв на приступці, поцілував немовлятко й передав жінці. Вона тільки простягла за дитиною руки, а жандарм її як стусоне, дитина так і брязнула на цемент. А поїзд уже рушив. Ех, товаришок тоді як вихопить саблю та по кумполу жандарма — так і покотилась голова по перону, а він за нею тільки сіг, сіг… І поїхали далі. От у того товариша геройський дух був!

Забачта сидів червоний і збентежено кусав кінчики закрученого вуса.

Туманов посміхнувся:

— От бачите, не якийсь героїчний дух породжує війну, а, навпаки, війна викликає в масах буйні почуття, які породжують у першу чергу

жах і відчай, а не ентузіазм. Припустимо навіть наявність ентузіазму, особливо у якого-небудь прапорщика, то через тиждень, нарешті через місяць людство задоволило б примхи природи і війна сама по собі мусила б припинитися, але вона тягнеться ось уже тисяча сімдесятий день. Люди уже вимучені духовно і фізично. А ми затіваємо новий наступ. Заради чого? Знову я питаю: які стимули, які козирі можуть переконати армію в користі наступу? Інгредієнт? — закінчив він уже саркастично.

Сухе капітанове обличчя зробилося терпким і неприємним. Тонкі губи кривилися в глузливу посмішку. Він подивився на Туманова зверху вниз, немовби хотів сказати: "Підрубуєш сучок, на якому сидиш, та ще й іронізуєш. Дурень".

— Тобі потрібні козирі? Треба створити умови міцного миру, а цього можна досягти тільки рішучою перемогою. Зрозуміло? Так говорить тобі Тимчасовий уряд, так говорю тобі і я.

Туманов почав хвилюватись:

— Ага, так от у кого сидить цей інгредієнт! Але ж цей самий Тимчасовий уряд, здається, звертався до народів усього світу із закликом припинити війну й боротися за демократичний мир. Як же тоді це зрозуміти?

— У нас є, крім гонору, ще й обов'язки перед союзниками. Вони просять нас про допомогу, яку ми можемо виявити тільки енергійним наступом на нашому фронті. Союзники говорять ясно: "Без вашої допомоги ми не втримаємося, ми будемо розбиті й повинні будемо скласти сепаратний мир з Німеччиною, а тоді Росія нехай робить що знає". Чув?

— Інакше кажучи, продовжувати політику царського уряду? — ущипливо запитав Туманов. — А як же тоді наша формула "без анексій і

контрибуцій"? Це ж, здається, щось інше, і революція, коли вона не фікція, не може ж зректися цієї формули?

Забачта вже не міг стримувати роздратування:

— Так можна договоритися й до лозунга "геть війну".

— Ти сам повинен зрозуміти, що не може ж революційна армія грати у війну, коли не бачить козирів; солдати уже не вірять, що їхні подвиги, їхні жертви дійсно прислужаться революції, а не якомусь там капіталові. Вони мають рацію. Така війна для них не потрібна. І завтра в наступ вони не підуть. Будуть тільки даремні жертви, і ми, що гонимо їх в атаку, опинимось в ролі злочинців, над якими вони матимуть повне право опустити свій меч.

Забачта знову повів очима на телефоністів. Вони про щось тихо перемовлялись і вже не звертали уваги на офіцерів, проте Забачту нервувала їхня присутність, і він процідив крізь зуби:

— Не треба було розвалювати армію!

Туманов прийняв це на свій рахунок і мимоволі густо почервонів.

— Так значить, — проговорив він уже з істеричними нотками в голосі, — я повинен мовчки нести свою голову на загибель і не питати: за віщо?

— Військовим думати не полатається.

— Ага, так от у чому секрет "закономірного процесу героїчної основи людини"?

Туманов, спіймавши нарешті Забачту на гарячому, тепер не шкодував сарказму.

— "Військовим думати не полатається". За цією формулою ви з людей спочатку робите отару баранів, гарматне м'ясо, розпалюєте вигідне для буржуазії почуття ненависті до "ворога" і потім підводите наукову базу про героїчну основу? Геніально! А от я не хочу вмирати, мов той баран, розумієш? Мій героїчний дух хоче боротися не з голодними турками, а в науці з цією самою природою.

Забачта хитро посміхнувся:

— В науці? Будь ласка, будь ласка, тільки не розпускай нюні, доки ти носиш офіцерські погони.

Туманов, міняючись з обличчя й ковтаючи образу старшого офіцера, все ще намагався довести розмову до логічного кінця. Від хвилювання голос його зривався або обертався в пищик, що дратувало Забачту, який не хотів виставляти офіцерів перед телефоністами в такому світлі.

— Ти даремно хвилюєшся.

— Я не хвилююсь, — виправдувався Туманов, — я хочу мати ясність там, де йде гра з життям.

— І це зайве. Коли ти ще не усвідомив свого місця в цій грі, краще тоді жити за статутом.

— А солдатам?

— Слухати своїх офіцерів і не розмірковувати.

— Знову-таки, в ім'я чого?

У Забачти нервово застрибала ліва щока. Він увесь пересмикнувся і гостро обірвав Туманова:

— Досить розводити теревені!

— Я тебе не розумію, — зніяковів Туманов, — чому теревені?

— А тому, що коли ця отара, — він кивнув підборіддям у бік окопів, — наслухавшись таких балачок, поверне багнети назад, вони не минуть і тебе. Тоді не врятує тебе і революційне белькотання. Ясності йому захотілось! У папаші б свого розпитав, коли сам не міг додуматись. От одержиш за наступ орден Володимира, якого не всякий і полковник має, подивишся на його золоту оздобу і побачиш ясність!

Туманов сидів приголомшений, ніби його спіймали на нечистій грі, і по тому, як бігали розгублені його очі, видно було, що він і сам ще не усвідомив цілком, чи справді гра його була чистою. В лице вдарила кров. Він смикнувся усім незграбним тілом, роззявив рота, але, перш ніж дати гідну відсіч капітанові, зів'яв і винувато попросив:

— Дай цигарку. Шкода, що часу немає...

Сизий дим заволік його розгублене обличчя.

За балачками непомітно вирисувалася сіра дірка у стінці, де стояла стереотруба. Надворі світало. Туманов знову захвилювався й метушливо почав збиратися до свого пункту на передову лінію.

— А що піхота?

Вони подзвонили.

— Одвели вже в третю лінію, — відповів Забачта, тримаючи біля вуха трубку.

— Говорять, — вставив телефоніст, — турки знову просять, щоб скоріше наступали. Всі, говорять, здамося, тільки наступайте.

— Можливо. Ех, заздрю я тобі, Туманов. Ну, через дві години тільки держись, хлопці!

Туманов криво посміхнувся і, блідий, з червоними від безсоння очима, вийшов із бліндажа.

Крізь зелені віти просвічувало сіре, мов цинкова бляха, передсвітанкове небо. Примари ночі безслідно зникли, і таємничий ліс уже дзвенів на всі лади від пташиних голосів. Коні були відіслані назад, і Туманов ступав тепер по стежці разом із телефоністами. Йому було соромно за свою легкодуху поведінку минулої ночі, і він намагався жартами розігнати сонний настрій своїх телефоністів:

— Ох і всиплемо ж, хлопці!

— Еге ж. Цацоха ось і взуватись не хоче, каже — краще буде тікати.

Поручик скривився й замовк.

За лісом із долини починалися ходи сполучення до передових окопів. Праворуч було зруйноване дощенту село, а за ним, як спина бурого ведмедя, здіймалася висота Дикі Лани. Ліворуч, де окопи виступали зазубнем, рябіла висота білокам'яний Фердінандів Ніс, а посередині, ніби витерта щітка, лежав ріденький Обринчів ліс. На всіх цих пунктах, обплівшись у два ряди колючими дротами, окопавшись вовчими ямами й зарядивши землю мінами, два роки вже як сидів неприступний ворог. На тридцять кроків од нього, але вже по долині, тяглися такі ж заховані в землю й обплетені дротами руські окопи.

— Хто йдьоть?

Перед ними виріс із захованки солдат.

— Свої.

— Пропуск?

— "Антапка"!

— "Антанта", а не "антапка", проходь!

Туманов тільки покрутив головою і юркнув у вузьку щілину в землі, що прозивалася ходом сполучення.

Перед самим входом, зарившись у землю, мов задубілі пальці, вирисовувався взвод траншейних гармат. Солдати під маскуванням жваво готувалися до стрільби. В самому ході снували, ніби в містечку тротуаром, сонні постаті солдатів і командирів, а поверх голів, як бджоли за взятком, пролітали, ніжно виводячи голосок, заблукані кулі.

З кожним кроком по кривих ходах настрій у Туманова підвищувався. Його починала бити пропасниця, але це було приємне відчуття мисливця, який виходив на небезпечне полювання. Впоперек ходу лежав труп солдата із зсудомленим передсмертною мукою ротом, проте Туманов не зупинився, а перестрибнув, як через колоду, і далі мало вже не біг. Йому вже не терпілось розпочати полювання. Свир і Цацоха, що йшли слідом, скрухо хитаючи головою над трупом солдата, проговорили:

— Бач, де пришилося землячкові пропадати.

— А теж, мабуть, душа грала на волю.

Потім обережно підняли труп і поклали на бруствер окопу.

Третя лінія, що перехрещувалася ходом сполучення, була повна котелків, протигазів, рушниць, матірщини й солдатів. Вони стояли, сиділи, купками лежали на землі й жваво про щось сперечалися. Рушниці, як зайвий мотлох, у безладді стояли попід стінами.

— Якого полку? — спитав Туманов.

— Мокрого! Тут усі мокрі, пане поручику, а як наб'ють, то ще мокріші будуть.

— А ти не каркай! Печорського, пане поручику, а далі — Двінський, Онезький і Ладозький.

— Арловськіє, значить, — з докором проговорив Свир, — мабуть, дома робить нічого?

— А що там чувати, землячок?

— Наступати будете!

— От бачиш, а ми так, щоб навпаки. В окопах, бають, турки сидять. Бач, аж куди їх загнали — теж, мать, не по своїй волі тут страждають. Треба, перш ніж битися, перебалакати, що ми без анексій і контрибуцій.

— Правильно, Дорожка. Ідьом до батальйонного!

— Нехай мітинг спервa!

— Потому як ми на турків серця не держимо, що ми народ, що вони народ, однаково.

Купка солдатів із бородами, але без рушниць виперлась у поперечний окіп і, жваво розмахуючи руками, посунула до перших ліній. Туманов із своїми телефоністами, затиснутий між рваними сорочками піхоти, посувався разом, аж доки не вприснув до свого бліндажа, що примостився тут же, з боку ходу.

Два кроки попід однією стінкою, два — попід другою, над головою стеля з двох накатів брусків та з аршин землі і просто до Обринчевого лісу — дірка для бінокля. Таким був передовий пункт спостережника батареї "Л". Телефоністи негайно почали лагодити зв'язок, а поручик Туманов, повісивши на підпорки свої атрибути, приступив до вивчення ворожої території. Сонце вже випустило свої тремтячі стріли на вигнуту спину Диких Ланів, але в долині, де лежали "п'ять пальців", сивими пасмами вперемiж із димом розстилався ще туман. Далі, поволі підвищуючись, щоб після третьої лінії знову опуститись у балку, починалися чітко окреслені, ніби розмальовані сепією, ворожі окопи. В бінокль було видно й темні чотирикутники грізних бійниць, але за ними панувала прихована тиша. І тому було незрозуміло, звідкіля бралися ті численні кулі, що, немов оси, сновигали поверх окопів. За лісом, як більмо на оці, застиг у повітрі німецький аеростат. Він прилип до голубого неба, як гусячий послід до пузиря, і здавалося, так залишиться назавжди. Туманов виглянув із бліндажа назад. Далеко позаду шанців зеленим горбом здіймався Риндівський ліс, у якому сотні командирських пунктів готувались зараз ригнути із-за лісу тисячами бомб, гранат і шрапнелей.

Телефоніст перервав його спостереження:

— Пане поручику, командир батареї!

Він узяв трубку:

— Я слухаю. Ага. За п'ять хвилин? Слухаю. А як пристрілку?.. Щоб не поплутати з другою батареєю. Секрет? Вибачте. З перельотів? Ага,

добре. До речі, за лісом від Диких Ланів проскакала якась кіннота. Да, да, трошки. До Обринчевого. У нас — тільки сторожа, а решта тут ось, у третій. Настрій? Здається, бойовий! Але, Олександре Миколайовичу, вітер тягне в наш бік, і, знаєте, — щось непевне. Я вже протигаз надів. — Протигаз висів спокійно на розсосі, і Туманов із виглядом змовника підморгнув до телефоністів. — Да, да, тут не те, що у вас на горі. Нагорода? — У Туманова фосфоричними вогниками блиснули очі. — Та залиште! Готово? Гаразд... На слухай, — сказав він уже до телефоніста. — Тобі будуть із батареї за кожним пострілом кричати "постріл", а ти теж кричи за ними "постріл".

Передавши трубку телефоністові, Туманов із бінoклем, що витанцьовував у його руках, припав до маленького віконця.

Очі крізь шестикратний "цейс" прилипли до "п'яти пальців", а вуха напружилися ловити сталеві звуки, що мусили зараз вирватись із тилу й затопити рівний дзвін сонячного ранку. На момент Туманов перевів очі на годинник, коротка стрілка стояла на п'яти, а довша насувалась на дванадцять. Десь, як дверима, сердито гримнула батарея, потім над головою пролунав свист і на ворожі дроти брязнула перша пара гранат.

Це був сигнал.

У той самий момент тисячі блискавок і тисячі громів потрясли небом і землею. За лісом ніби вибух вулкана роздер із гулом повітря і, мов ураган, мов смерч, ринувся до обринчевих позицій.

Над головою ходором заходили сталеві рейки й грабові колоди; земля посипалась на голову.

Рев і стуготіння зростали, дужчали, і все котилися вперед, в небо, в ліс, і розлягалися по долині.

— Постріл!

Земля все більше сипалась на голову й на діл.

— Раз, два, три… Господи…

Довкола вже дзвеніло повітря, наростав свист і брязк, і все разом нарешті перекотилося через голову й присмокталось до землі.

І вмить від Фердінандового Носа й до Диких Ланів земля луснула, ригнула лавою вогненних язиків, і німецькі окопи в хмарах диму здибилися догори.

— Постріл! — Телефоніст, як навіжений, намагався перекричати рев.

Хмари чорного диму простерлися над землею, а вниз градом сипалися каски, гетри, шматки френчів, колоди бетону, дерева, груддя землі. Все, що спадало, розміталось і палилось новим громом розривів і новим огнем.

Скалки від снарядів неслися по долині, вістрями рвали повітря і, сердито хуркаючи, стихали в землі.

А за лісом народжувалися нові й нові громи, зливалися з розривами в долині, виростали чорними вербами по шпилях і, мов плювками, плюгавили синє небо білими кубельцями шрапнелей.

— Шість, сім…

Приголомшений і враз оглухлий Туманов, щоб спіймати очима розрив своїх набоїв, машинально рахував:

— …Тридцять три.

І в цю мить на краю галяви враз чорною короною з золотими зубцями здибилась земля. Догори полетіло гілля, а вся зелена стінка край галяви, як підтята косою, упала на траву…

— Наша, наша. Перельоті — заверещав Туманов. За поваленим маскуванням нежданo відкрилася дорога. По ній у безтямі скакала прихована кіннота.

З виряченими очима, щось викрикуючи від жаху скривленими вустами, повз його бліндаж бігла назад піхота.

— Перельоті.

— Перельоті — як луна, вторив телефоніст.

— Постріл!

Крізь рев, лязг і свист його надсаджені викрики неслися ніби з глибокого льоху.

— Постріл!

Раптом половина тривічного граба, що стояв серед галяви, знялася до неба, а решта, вмить скрючивши гілля, похилилася на чорну вирву і поринула в ній.

— Перельот!

— Перельот! Постріл!

Через голову, ніби важкі вагони трамвая, методично через кожні десять хвилин проносились із батареї "Л" двадцять три пуди сталі й сотні смертей.

— Перельот! У третю лінію!

— Перельот! У третю лінію! — вторив телефоніст. — Постріл!

Немов титанічне чудовисько, що його міг створити лише людський розум, поволі, але вперто наближаючись уступами, батарея намацувала правий куток першої лінії "п'яти пальців". Нарешті снаряд, посланий рукою солдата із тилу, ніби спущений на тросі, бухнувся в самий куток першої лінії.

Земля з вогнем і димом шугнула догори й зависла, а перед очима Туманова вирисувалася сіра, чотирикутна, схожа на дебелу скриню споруда.

Чорне око спереду дивилося просто на його бліндаж. Від несподіванки Туманов підстрибнув на місці, весь затрясся, мов у пропасниці, і на все горло закричав:

— Так! Вогонь! Кулеметне гніздо, так!

— Так! — ще дужче закричав Цацоха. — "Варшава", кулеметне гніздо, бийте... Постріл!

Бінокль стрибав у руках Туманова і боляче бився об перенісся. Від нетерпіння поручик оскаженіло бив об землю каблуками й кричав ще дужче:

— Так! Вогонь!

— Так! Вогонь! Постріл!

Чотири снаряди по двадцять три пуди вже розбились об кам'яну скриню, але вона залишалася все така ж непорушна.

Нарешті Туманов закричав:

— Тріснула… Тріснула збоку! Ворушаться! Люди вилазять… Раз, два, три!

Він вихопив у телефоніста трубку.

— Люди, чуєш, "Варшава"! Скоріше вогонь! Вогонь!

Очі Туманова горіли, мов у божевільного. Трубка билась об вухо.

— Люди вилазять, чуєте, ще вогонь!.. — і миттю кинувся назад до віконця.

Скриня осіла на один кут, а в другому, немов у передсмертній агонії, розкрилася паща. З неї виліз останній чоловік і спустився в уже завалений поперечний окіп. Довкола них і над ними стогнала, горіла й дибилася земля.

— Постріл… раз, два, три…

Чотири постаті, немов п'яні, тримаючись за стінки, ледь посувались.

— Двадцять вісім, двадцять дев'ять, тридцять…

Через бліндаж прогуготів, мов пройшов поїзд, знайомий звук.

Чотири постаті, підтримуючи одна одну, все ще хилиталися в засипаному обвалами окопі.

— Тридцять три…

Раптом над їхніми головами спустилась ніби годована туша кабана.

— …чотири!

І догори полетіла золота корона в чорній оздобі диму й землі.

Коли розвіявся дим, на тому місці, де хилиталися чотири постаті, зяяла вже глибока вирва.

Туманов, ніби сам ранений, забігав по бліндажі:

— Так, так… Усіх до одного!.. Оце постріл, оце стрільба! — Він уже не говорив, а лише вигукував і, мов спекулянт на "теплому ділі", потирав руки. — До одного… Це ж просто поцілунок, а не постріл. За таку стрільбу тільки Володимира четвертої степені. — Цей орден вперше вималювався перед ним як щось конкретне, і він ураз засяяв.

Пропасниця ще більше затіпала його спітнілим тілом. Він уже не міг терпіти пауз:

— На батареї мнихаються. Кричи: "Скоріше!"

Телефоніст метушливо затицяв пальцем у кнопку:

— "Голта". "Голта"[5]. Скоріше, пожалуйста… Ага, ну… так розбігтися ж можуть… гаразд. Пане поручику, уже й сорочки поскидали, і вагонетку закинули… на руках подають… Як скоріше, так можуть луснути, бо гармати вже червоні, як жаровня.

— Скоріше!

Свир спідлоба глянув на скривлене обличчя Туманова, і в його зеленкуватих очах відбилось здивування. Таким свого поручика він ще не бачив.

У спорожнілому проході знову з'явилися солдати. Вони бігли, пригнувшись до землі, і проти бліндажа Туманова нерішуче зупинилися. Потім досередини просунулася бородата голова. До лоба рука притискувала сорочку, по якій юшилась і капала на землю кров.

— Нам би, братці, води, — проговорила несміливо заюшена голова.

— Кричи дужче: не чути!

— Чого тобі?

— Води, говорю, хоч крапельку, ми ранені.

Свир подав котелок.

— Уже й ранило, де?

— Ранило. — І вони задоволено посміхнулися. — От глушить, не можна й виглянути. Я тільки сказав: "Браток, бухнуло", — а він: "Де?" — та тільки зирк через козирок, а воно його по лобі тільки — брязь, а мене під скулу тільки — дзінь... І в акурат тепер уже додому. Кажуть, наша якась — тяжолая. А на цигарочку, землячок, не можна? — Але рев глушив його слова, і він більше говорив для себе: — Стерво, на півтори версти, кажуть, плюється.

На проході, затуливши рану кашкетом, стояв його приятель. Кров у нього текла по ліктях, але на обличчі відбивалося задоволення не менш, ніж у першого.

— Тепер на вакуацію й додому воювать, — закивав він і теж попросив води.

— Після крові в роті стало обсихать. А це батарея, мабуть, теж важка? Пудів на двісті чи більше?

— А три тищі не хочеш? — задоволено сказав Цацоха. — Тютька в тютьку, братики, три тищі. От ви скільки воювали і цілі були, а ця дістала і в окопі.

Солдати недовірливо переглянулись і ніби тільки тепер відчули свої рани, і по-дитячому скривили розписані червоними патьоками обличчя.

— Ну, котись на вакуацію, а нам ще треба стріляти!

— Так! — продовжував викрикувати Туманов. — Перельоті Лівіше ноль, ноль п'ять!

А на ворожі окопи замість цих слів, як горох на жаровню, падали один побіля одного двадцятитрьохпудові снаряди й викручували свої "чортові гнізда". І там, де за годину ще красувалися чітко окресленими лініями ворожі траверси, бруствери, бійниці й самі окопи, тепер залишилась, як шашелем сточена, як чорною віспою побита, до нутра розвернута земля. Але, боячись, що з-під глини чи з-під похованих на дні вирв чи кулеметних гнізд може ще постати ворог, на те саме місце, обганяючи дванадцятидюймові гаубичні, мов роздратовані шершні, летіли також і одинадцятидюймові пушечні, а поперед них наввипередки сорокавосьмилінійні гаубичні, що обсипали, ніби градом, усю дільницю шрапнеллю, тридюймовки метушливо то дзьобали гранатами колючі дроти, то, ніби викинутими на смітник із печі головешками, чадили по всій дільниці хімічними снарядами. Лише сорокадвохлінійні далекобійні та п'ятдесятип'ятилінійні "кане" ніби не хотіли втручатися в цю не зовсім етичну забаву й нишпорили десь верстов на дванадцять по тилу, шукаючи ворожі штаби й мости.

Свердлячи розпечене повітря, снаряди били, стогнали й співали на різні голоси. Обкурену хмарами диму голубінь плюгавили, мов

шахтаревим харкотинням, чорні оболонки шрапнелей, а під хмарами перекатом гуркотіли громи, виривалися блискавиці й сліпили нестерпуче літнє сонце.

Натруджений слух боляче тиснув Туманову на мозок, і він міг сприймати нові випали й розриви лише прихованими за скло очима. Час і логіка давно вже втратили свої конкретні форми, а на їх місце прийшло щось нове й нежданe:

— Скоріше… Біжить солдат: вогонь! Скоріше, чорти!

— Пане поручику, аероплани свої… Постріл! Аеропланів два і три.

Ще з самого ранку на допомогу далекобійним батареям вилетів у супроводі "Нюпорів" "Ілля Муромець", і тепер, як кондор над рябцями, він кружляв поза Обринчевим лісом над ворожими головами.

Спрожога прибитий і приголомшений тисячами снарядів і десятками тисяч куль, ворог міг тільки мовчати. Жодного пострілу від Фердінандового Носа і до Диких Ланів не встигло вилетіти з його сторожких, таємничих і грізних бійниць. За десять хвилин вони були вже обернуті в груддя цегли, глини й піску. А коли тридюймові батареї, мов уїдливі оси, почали дзьобати по німецьких дротах, із-за Обринчевого лісу раптом почали вилітати такі ж тридюймові гранати і, зовсім спантеличені, теж накинулися на свої дроти, попадаючи по черзі то в одне, то в друге місце, де й без них були вже пороблені ворота.

— Здурів німець, — сказав Свир, заступивши на час поручика Туманова, — уже не розбирається, де чиї загражденія.

— Памороки, мабуть, забило, — відповів Цацоха, — у мене самого якесь недоумєніє, аж блювати хочеться.

Туманов, що сидів над розпочатою банкою консервів, якось насторожено поплямкав губами. Солодкий присмак заставив його упустити консерви.

— Гази?

Губи, вимазані в сало, плямкали, ніби в трусика, нарешті він схопився за протигаз і крикнув:

— Гази! Дзвони на батарею!

Телефоністи слідом за поручиком обернулися із людей в хоботоподібні примари й закричали над трубками:

— "Варшава", "Варшава"!.. Наблюдатєльний!

— "Голта", "Голта", "Голта"!.. Батарея, чорт!

Кнопки в обох апаратах клацали в гніздах, але зумери ніяких звуків не подавали.

— "Варшава"!

— "Голта"!..

Апарати й слухові трубки залишалися глухі.

Свир із Цацохою навели один на одного скляні очі й знову скажено накинулися на кнопки апаратів.

— Що? — помітивши непевні рухи, метнув у їхній бік своїм хоботом Туманов.

— Урвалось, от вам і що!

— А ви сидите? Ви хочете, щоб задушилась батарея? Ви що ж, навмисне?

На Туманову протигаз стрибав у такт його викрикам, аж доки Цацоха з форпосткою не вистрибнув до проходу.

— Це навмисне хтось рве, — сердито відповів Свир на викрики поручика. Вони не зробили на нього ніякого враження, і він продовжував із упертістю селянина бити по коліні телефонною трубкою, а після цього знову тицяти заскорузлим пальцем у чорну кнопку. — Бач, коли вибрали час. Теж із головою: путайте гази, мовляв, а ми тут постараємось.

Німецька батарея, що обслуговувала турків, продовжувала клювати свої дроти. Вона навіть не намагалася кинути далі хоч на тридцять кроків, щоб влучити в першу лінію руських окопів. За гумовою машкарою поручик Туманов нарешті спіймав за кінець ту здогадку, яка почала давити його мозок. Як артилерист, він не міг простити німецьким артилеристам такої неохайної стрільби. Але цього не може бути: навмисне по своїх?

Він глянув іще раз у віконце. Так. Німецькі снаряди рвалися на пробитих вирвах у їхніх же дротах. "Бити по своїх? Це можна було робити хіба навмисне. — І враз волосся заворушилося йому під кашкетом. — Невже це може бути?"

Після такої нищівної підготовки Туманов не припускав, щоб наступ закінчився невдачею, але постріли німців по своїх колючих дротах наводили на тривожні думки. Вони тепер не давали йому спокою. "Треба попередити піхоту", — нарешті вирішив він.

Пильніше приглядаючись до розривів, Туманов помітив, що частина німецьких снарядів не рветься, а лише шипить, як самовар, і випускає сизуватий дим.

Далекобійна батарея, що добивала десь ворожий штаб, раптом накинулася на Обринчеве узлісся. Вона зробила одну "очередь", і німці більше не допомагали руським у роботі над їхніми дротами.

Запльоване шрапнелями небо закрило сонце, і воно, непомітне й зайве, особливо там, де від смерті переховує лише темна ніч, сховалося за Дикі Лани.

Упоравшись із своїм завданням, важкі гармати поволі перестали бухикати наскрізь пропеченими горлами. Лише тридюймовки, немов розлютована збреха цуценят, все ще цявкали, випльовуючи в чорне небо то гранати, то кучеряві шрапнелі. Але після того реву, посвисту й лязгу, яким сотні гармат приголомшили день, постріли тридюймовок видавалися тепер не більшими за дзижчання мух, що б'ються в сутінках об сірі шибки вікон. І щось подібне до в'їдливих мух почало настирливо дзижчати в голові поручика Туманова. Він давно вже облишив бінокль і, не знаючи, куди дівати себе, тинявся по ходу сполучення біля бліндажа.

Сутінки загасили вже червону смугу зорі, і на окопи, мов чорна ряса монашки, впала ніч, але поручик, заклавши руки в кишені, все ще робив свої десять кроків уперед і назад і пустозоро дивився собі під ноги. Його чад від огню й крові спав з останнім пострілом своєї батареї, і тепер, як на похмілля, тільки тріщала голова. На скронях, ніби під помпою, важко пульсувала кров, а в ушах усе ще дзвенів гул пострілів і не давав можливості сформувати думки про те, що ввесь час, як муха, дзижчало десь поміж дзвону й непокоїло, мов хронічний біль. Повз нього, простуючи вниз, пройшов обшарпаний і сухий, як головка тарані, безнадійно апатичний солдат.

Він провів його нудьгуючим поглядом, і враз йому пригадалась розмова з Забачтою і те, що він щойно пережив.

Туманов скривився, відчуваючи, як червоніє: набалакав з три короби, як хлопчак, а сам шаленів від влучних пострілів.

Йому стало прикро за себе, за свою безхарактерність, стало навіть жалко себе. Щось мулило його. Він глянув довкола. Над окопами стояв приглушений гомін, а під Обринчевим лісом, над розвернутою його снарядами землею, лежала причаївшись моторошна тиша. Туманов тепер зрозумів, що його гнітить, муляє загадковість наступного дня, що мусить відмінити, а може, й покласти край цьому непевному становищу. Його заховували в собі, під сірими сорочками, ті, що вже відкрили край завіси над справжньою причиною війни, ті, що зараз наповнювали три лінії окопів.

"Що їх може заставити йти на неминучу смерть? Земля і воля? Тоді їх стежка лежить назад. За кого треба вважати солдатів, щоб однією і тією ж стежкою гнати їх з лозунгом "за віру, царя і батьківщину" і з лозунгом "без анексій і контрибуцій" за землю і волю? Не підуть вони завтра в наступ, не підуть!" — "Йолопе, ти розумієш все безглуздя твоєї тактики? — враз оскаженівши, підняв кулаки Туманов у бік штабів, де мусив бути Керенський. — Ти розумієш, що завтрашня поразка може бути початком кінця? А тоді скажете, що ми винні: не зуміли в солдатах створити бойовий настрій!"

Перед очима, ніби з туману, мигнув орден в золотій оздобі. Ніби почуваючи, що він безповоротно вислизає з рук, Туманов почав ще більше дратуватися:

"Я поступився своїми принципами, я хочу вийти переможцем, а солдати не підуть в атаку і finita la comedia. Їм начхати на мої переживання, на викинуті для артилерійської підготовки сотні тисяч карбованців". Туманов яскраво переживав уже наслідки можливої

поразки і, сам того не помічаючи, почав обурюватися на солдатів, що були байдужими до підготовки, до спроби востаннє зрушити ворога. Туманов уже щиро вірив, що від цього наступу буде залежати і сама свобода, і що коли цим легковажать солдати, значить, їх не обходить свобода, що їм потрібна піч з гарячим черенем, а не свобода. Він навіть перекривив когось: ""А бабам-то нашим каково без мужней головы со слободами обращаться?" От як сипонуть завтра німці на ваші голови, будете тоді знати, як відвойовувати свободу".

Згадавши про німців, він вирішив зараз же попередити батальйонного про німецькі наміри і тут же повернув до третьої лінії окопів.

Вузький хід запасних окопів ущерть був наповнений, мов дровами, піхотними солдатами. Дехто, уткнувши голову в підкопану стінку, тряс уже ніч своїм хропінням, тоді як інші, збившись у маленькі купки, сперечались на різні голоси. Розмова, чути, йшла про царя:

— Не до часу він тепер.

— І не по грошах.

— Я так думаю, що тепер вони всі, царі оті, облетять, як листя: потому буря на них піднялася.

Туманов серед сірих гімнастерок і розкиданих казанків відчував себе чужим і сирітним, а тому намагався протискатися повз купки людей непомітним. Один рудобородий солдат підвів до нього неохоче голову, але продовжував і далі говорити своє:

— Та коли б ще цю радість у крові не втопити, бо воно всякий лізе, який раніше й руським не був.

— А ти на інородних там різних не прискай, — відповів йому хтось із землі, — всім тепер хватить роботи.

В одному місці біля недогарка запаленої свічки гуляли в карти на картоплю. Поруч двоє солдатів із широкими вилицями сиділи над газетою, проте розмовляли, мабуть, про завтрашній наступ. Один навіть, глибоко зітхнувши, махнув рукою й проговорив:

— Не до душі мені все це: треба додому скоріше, а то коли б слобода п'ятами не накивала.

— До обіду, мабуть, справимося. Ти як на це?

— А що тут, далеко хіба, чи що? Аби не на смерть тільки. Бо враг вооружон по ногам до зубов.

— А коли, приміром, займемо їхню позицію?

— Раз без анексій, так, значить, чужого не трож; набив морду — і назад без контрибуцій.

— Моя теж пише: за віщо ти там воюєш? У мене за подушне, каже, вже корову продали.

— А воля ж... їх мать!

— Воля? Воля, мабуть, буде, коли з рушницями додому повернемось, так я гадаю.

Туманов не знайшов батальйонного й роздратовано поплівся назад. Над німецькими окопами все ще рвалися снаряди і час од часу із першої лінії зривались з гадючим шипінням ракети. Вони хутко підіймалися догори, звисали на парашутах, кидали сніп розхристаного світла і,

поволеньки згасаючи, спускалися наниз. І тому весь фронт цієї версти сяяв, як проспект в урочисті дні, разками феєричних вогнів. Що лежало за межею цієї смуги, втопало в згустках червневої ночі з молодиком і нахорохорено ховалося по норах, відточуючи на ранок поржавілі мечі.

— Пане поручику, — прошепотів назустріч йому Цацоха, — за лісом повна долина кінноти нашої, сам бачив.

— Ті пришпандорять махметок.

— Аж у Єрусалимі опиняться.

— Я теж піду в атаку, — уже хвилюючись, сказав Цацоха.

— Треба, як же, мабуть, забув щось там? — з іронією сказав Свир. — Може, добивати підеш?

— А може, телефонного дроту настягаю? Ми вже на самих вузликах балакаєм.

— Кажуть, у них шнапсу до біса.

— Обов'язково. Я хоч і не привержон до нього, а для приміру обов'язково дістану.

— Газетку, як попадеться, принеси.

Голоси їх далі почали притихати, і Туманов, хоч присів тут же в другому кутку, перестав розбирати, про що вони умовлялися.

Потім обидва телефоністи змовкли, навіть шубовстання в долину гарматних снарядів і шипіння ракет поволі стихло, і довкола запанувала сонлива, але нервова тиша.

Поручик Туманов притулився спиною до стінки, з насолодою витяг по долівці ноги й не встиг склепити очі, як раптом помітив, що на тому місці, де було німецьке кулеметне гніздо, на зруйнованому бруствері з'явився солдат.

На ньому була австрійська уніформа, а на голові замість каски — кругле кепі. Туманов схопив бінокль і втупив гострий зір у цю ніби вирізьблену на темній стіні муштровану постать. За її спиною ледве намічалися контури ще трьох солдатів. Солдат у круглому кепі, ніби по команді, упав на коліно, і в його руках заходив викочений на бруствер кулемет. Він цілився, і цілився просто у віконце, звідкіля за ним зорив поручик Туманов. Було ясно, що руська сторожа спала, бо жодного пострілу й досі не пролунало із окопів, хоч постать кулеметника виднілася, мов чорна тінь від якогось хижого птаха.

Перше, що спало на думку Туманову, — це миттю вискочити до піхоти й зняти тривогу. І він, весь трясучись від пропасниці, стискуючи в руці наган, кинувся по зламаних земляних ходах. Ноги плуталися в телефонних дротах, він безперестану падав і ранив до крові собі руки об щось холодне й гостре. Коли ж, знесилений, знову підіймався на ноги й підводив голову, кулемет, як удав, невідступно стежив за ним своїм чорним оком. Туманов згадав, що блискучі погони на його френчі служать за найкращу мішень, він кинув френч на землю. Тепер на ньому залишалася звичайна студентська червона сорочка.

— Що це, топчете офіцерські погони, Туманов? — зненацька почувся над його головою роздратований голос. Він підняв очі. На бруствері, твердо впершись в землю ногами, стояв старший офіцер Забачта. В руках був карабін. — Для чого скинули френч, питаю?

— Він цілиться в погони, — замішано відповів Туманов.

— Щоб пристрелить вас? Доки він цього не встиг, бийте ви його.

— Але ж я, я протестую...

— Тоді він вас уб'є. Стріляйте! Станьте на бруствер!

Поручик Туманов покірливо, обсипаючи глину, виліз нагору і знову прошепотів:

— Я не можу, це дикунство.

— Він цілиться. Ну!

Туманов підніс наган і в цей момент помітив, як із ями, немов сиве телятко, до кулеметника виліз маленький хлопчик.

"Пастушок!" — мигнуло в голові Туманову, але палець уже натиснув на гашетку.

На скроню кулеметника ніби сіла муха, він раптом закинув назад голову й нахилився набік, але руки, брязнувши чимось сталевим, залишалися на кулеметі.

— Тату! — пронизливо крикнув пастушок. — Тату! — і з усієї сили смикнув кулеметника за руку.

Сталь задзвеніла ще дужче. Тепер Туманов побачив, що кулеметникові руки були прикуті до кулемета. Поручик зблід і втупив очі в сухе, деспотичне обличчя капітана Забачти.

— Ну, бачили, пане капітане?

— Дякую за службу! — відказав сухо й коротко Забачта й так само коротко прицілився з карабіна в пастушка. Але в цю хвилину пастушок

востаннє смикнув із ланцюгів батькові руки, і десь натиснутий курок враз заставив кулемет заклекотати густим клекотом "кольта".

Першим упав униз Туманов, а слідом, випустивши карабін, скошений, мов сухий будяк, упав капітан Забачта. Його важкий чобіт із розгону вдарив закаблуком по скроні Туманова, і від цього в його очах замиготіли іскри, потім попливли червоні кола, загойдались, як на хвилях туману, і за цим зовсім розтанули.

Коли нарешті Туманов розплющив очі, небо, вже сіре, мов солдатська шинеля, важко висіло над дверима бліндажа. Поруч стояв телефоніст Свир і щось заклопотано бурмотів над самою головою, а густий клекіт "кольта" все ще гугонів у долині. Поручик повернувся, але всі кінцівки його тіла заклякли в скарлюченій позі, а в скроню ніби все ще давив закаблук капітана Забачти. Туманов пересилив біль і тихо підвівся. З-під голови на землю впав протигаз, який за ніч видавив на його скроні глибокий червоний рубець. Поручик здивовано оглянув бліндаж і свій вимазаний у глину френч і, завагавшись, спитав:

— А де капітан?

— Який, наш? — Телефоніст подзвонив. — Да… Куди?.. Ага… Капітан пішли кудись вночі й досі не поверталися.

Туманов недовірливо глянув на телефоніста, потім на те місце, де валявся протигаз, і глибока зморшка перетяла його лоб.

— Ти спав? — нарешті запитав він Свира, обмацуючи його вже тривожним поглядом.

Телефоніст закліпав червоними повіками:

— Нам не полатається спати.

Поручик знову обвів бліндаж і прислухався: в долині все ще клекотав кулемет.

— Ти не спав… Кулемет давно строчить?

— Тільки що загавкав. Мабуть, щось помітили в турків.

— А що вночі було?

— Дзвонив до нас батальйонний, так я сказав, що ви спите, потому як цілий день стріляли. А Цацоха пішов до піхоти чай гріти.

— І більше ніхто не приходив? — Туманов уже заспокоєно передихнув і потягся на ввесь бліндаж, і в цей час помітив у себе на френчі обірваний погон. Мов пронизаний електричним струмом, він з біноклем кинувся до віконця, але попереду, в долині, лежав густий, як хутро голубої лисиці, туман і тільки подекуди з нього, немов із води, виступали окремі дерева.

— Спитай, де капітан! — не стримуючи вже свого хвилювання, крикнув поручик.

Телефоніст подзвонив. Із командирського пункту знову відказали: "Ще не повернувся".

Туманов вибіг із бліндажа. Так. Він біг сюди, вниз. Ця сама поворотка. Тут він скинув френч. Туманов відчув, як поза спиною поповз мороз: на цьому місці дійсно була завалена бровка, а жовта глина ніби притоптана чобітьми. Поручик притулився плечима до стінки й провів шорсткою долонею по гарячому лобі. Сильний біль стискував скроні, а дуги брів, немов важкі підкови, давили на очі. Ранкова вогкість пронизувала тонке хакі, і він дрижав, мов у пропасниці.

— Тут нічого… не було? — нарешті спитав він у телефоніста, що лагодив під стінкою дроти.

— Піхота, мабуть, лазила, — відповів солдат, дмучи в форпостку. — Сволота косолапа, щоночі після них лагодиш. Он уже сонце сходить, а тут провода вирізано сажнів три.

Туманов озирнувся довкола й закусив укриті осугою губи. Сонце, мов розложена ватра, дійсно вже замиготіло із-за висоти Фердінандів Ніс і золотими остюками обсипало похилений хрест на зруйнованій церковці в Котовім селі. Підковані гарячими ковами маленькі хмарки тліли на сонці й танули на небесних подолах. А в долині поміж колючими дротами все ще бродив отруєний туман. Поручик розбитою ходою пішов назад.

— Вас капітан Забачта до телефону просить, — зустрів його Свир.

— Забачта? Вернувся? Так, я, я… Де? На другій батареї, а з тобою нічого, як ти?.. Чому потім? П'ять годин! Так нічого не видно. Я буду дивитися, але ти скажи… Ну гаразд…

Поручик Туманов роздратовано кинув трубку:

— Слухай команду, зараз знову почнеться.

І з біноклем він підійшов до віконця.

— Постріл! — крикнув услід телефоніст, і в цей же момент знову застугоніло і в клекоті забилося між двома лісами пронизане сотнями снарядів рожеве повітря.

Снаряди глибами обваленої скелі падали в туман, ніби в море, палили його вогнем, рвали на клоччя, як розлютовані пси сиве хутро

ангорських кіз, але туман разом із димом від цього ще густішою пеленою вкривав розвернуті рани землі.

За п'ять хвилин важкі батареї мусили припинити вогонь, доки хоч маленький вітрець не стягне диму з долини.

— Значить, ето переменка для чаю, — сказав Цацоха, — кушайте, пане поручику, бо в піхоті говорять, що сьогодні буде командувать сам Керенський. Такого, мабуть, накомандує, що потім їсти не захочеться.

— А готуються до наступу? — понуро запитав Туманов.

— Аякже, цілу ніч різалися в двадцять одно. На прощання, кажуть.

Коли нарешті з туману позначилися окопи, батареї ще з більшою лютістю знову накинулися на ворожі шанці. Вся ділянка, що називалася "пальцями", уже була обернута в глибоко переоране поле, і важкі батареї тепер гасали, мов розлютовані пси, по темних захованках лісу. У вогких нетрях громом гриміли розриви, а луна котила їх по долині назустріч новим пострілам і новим розривам.

З кожною хвилиною, що наближалася до десяти годин, все з більшою злістю рвалися постріли, все дужче стугоніло розстріляне повітря і все з більшим ревом здіймалася на дибки земля. Телефоністи вже стратили голос і з трубками стояли біля самого поручикового вуха.

— Постріл!

— Постріл!

— Постріл!

З кожною хвилиною команда сипалась усе частіше й частіше — і враз урвалась так, ніби до бліндажа зачинили глухі двері або нагло лопнули в вухах перепонки. Навіть серце ніби перестало стукотіти, а замість нього чітко застукотів годинник.

Туманов глянув на нього. Рівно десята година.

"У ту саму мить піхота кидається в атаку" — так стояло в наказі.

По тілу комашнею забігали дрижаки.

Він насторожено виглянув із бліндажа: в розвернутих німецьких окопах була мертва тиша, а в руських, як шелест листя, напружено зростав шум.

Нарешті на висоті Фердінандів Ніс луснув постріл із рушниці. За ним другий, третій, а попереду, як кульбаби, заклубилася шрапнель. Потім із землі звелася сіра волохата маса і, хилитаючись, посунула вперед… Ніби гупання ціпів, неслися вже вибухи і з Диких Ланів.

Він оглянувся й відчув, як хвиля задоволення, немов ковтки вина, залоскотала горло: по гребеню похилої гори, вирисовуючись на небі на весь зріст, уперед пробивалися сибірські гренадери. З їхніх рук вилітали гранати й лускались на землі, а назустріч їм згризою собак гарчали кулемети, і від цього чорні силуети, немов ляльки на дротику, то стрибали, то падали, то хутко бігли вперед і з кожною хвилею все вище підіймалися на гору, а довкола них звивались, розвивались клубки густого диму.

— Пішли, пішли, в атаку пішли… Краса!

Туманов од радості застрибав на місці, потираючи за звичкою, як спекулянт, спітнілі руки.

Фланги дійсно ув'язались у бій. Але на дільниці "п'ять пальців", посередині фронту, все ще панувала незрозуміла тиша, тільки в третій лінії хтось надтріснутим голосом скандовано вигукував, як на мітингу.

Поручик Туманов прислухався і, зразу змінившися з обличчя, схопився за голову:

— Що вони роблять? Що вони роблять, іроди! Кожна ж хвилина...

— На Диких Ланах, — крикнув телефоніст, — захопили вже першу лінію... Пішли далі... Німці тікають!

По крутій спині Диких Ланів дійсно метушливо пересувалися чорні силуети вже на самій маківці. Поручик Туманов, хапаючись то за голову, то за шаблю, в нестямі бігав повз бліндаж:

— А тут же можна без єдиного пострілу...

— Зліва наші підходять уже до станції Мичищів, — продовжував викрикувати Цацоха і кожен раз приказував у трубку: — Так їх, так їх, бусурманів!

На прохід вибіг із третьої лінії піхотинець. Туманов із піною на губах кинувся до нього:

— Що ви там робите, анахтеми? Ви... ви...

— Як що?! Мітинг, пане поручику, — відповів солдат. — Зараз скінчиться. Сам Керенський говорив по телефону, щоб розбить врага — і додому.

— Так якого ж ви чорта?!

— А не всі згодні.

У цей момент піхота крикнула "ура" і, як каламутна повінь, ринулася по ходах сполучення вниз.

Повз бліндаж, нахилившись уперед, важко тупаючи й безладно тикаючи багнетами, бігли солдати з перекривленими ротами і захлинаючись кричали:

— Ура-а-а-ра-а!..

А попереду, висовуючись над ходом сполучення, як червоний язик, полоскався кінчик полинялого прапора.

Над ворожими окопами все ще панувала мертва тиша. Розорана снарядами земля парувала під яскравим промінням нестерпучого сонця.

Піхота добігла нарешті до своєї першої лінії, ще раз крикнула стоголосе "ура" і зупинилась.

Поручик Туманов, щоб було зручніше коригувати стрільбу, услід за піхотою теж кинувся з телефоністами до першої лінії. Важкий біль, що вже другий день усе з більшою в'їдливістю стискував йому скроні, раптом ніби розтанув у войовничому завиванні піхоти, а натомість Туманов відчув у собі якусь нову стихійну силу, що владно несла його у вогонь, на кулемети, на смерть.

Коли він опинився в першій лінії, солдати вже мовчали й ніяково переминалися під дашками, а серед них, як розлютований звір, уздовж окопу, зиркаючи в ясні, обложені мішками бійниці, кидався старий полковник і розбризкував разом із слиною слова:

— Ви губите Росію!.. Ви вбиваєте революцію!

Солдати сопіли й огризались:

— А на біса вона здалася, така Росія!

— Таких же, як і ми, а не революцію.

— Це війна, вона потребує жертв!

— Та воювать заради чого?

— Вам тільки що говорили!

— Наговорили, а ми їм за це голови неси.

— Повоюйте самі, а ми краще слободою попользуемся!

Полковник, мало не плачучи, бив себе по Георгіївському хресті й намагався ще щось викрикнути, але його сердито зацитькували:

— Годі! Попробуйте ще ви для нас повоювати.

— А ми рушницями в панів краще хліба відіб'ємо.

— Вони цього тільки й бояться.

— Їм хочеться, щоб нас менше зосталося. Нє-є-є!..

— Братці, ось же наш комітет!

— Товариші, коли ми покинемо війну, німці за нами по п'ятах… — почав несміливо комітетник.

— Додому! Царя нема — кінчай війну!

— І голодом не мори: чому не привезли сьогодні каші?..

— Вчора теж на картоплі. Повоюй на такій порції.

— А звісно, яка може бути війна на голодний шлунок.

— Вас дурять. Ми захопимо німецькі окопи без єдиного пострілу. — І полковник вигукнув: — Вперед! За мною!

— Пане полковнику, главковерх Керенський! — вигукнув телефоніст.

Полковник поспішно кинувся до телефону.

— Я слухаю… Виноват… Слухаю. Все це більшовицька агітація! Радий старатися, пане главковерх. Ага! — і з трубкою в руках він обернувся до полку: — Слуха-а-ай, панове офіцери, главковерх віншує вас із перемогою над ворогом і з усіма від цього наслідками. І вас теж, братці! За мною, ура!

Солдати перезирнулись і весело крикнули "ура", але лізти на бруствер, крім офіцерів, не знайшлося охочих.

— Гуляйте самі! — глузливо сказав один. Його підтримали дружним реготом.

Командири трьох полків, вискочивши з револьверами в руках на бруствер, за собою все ще не мали нікого. Вони демонстративно зімкнулись, взялися за руки й таким ланцюжком із тридцяти чоловік посунули вперед. За ними в хвості з ображеним виглядом поплентався комітетчик. Видно було, що це не входило в його програму, і, схвильований, він забув навіть захопити червоний прапор, якого для цього спеціально було привезено із штабу.

Над окопами все ще тремтіла тривожна тиша.

Смуга між дротами другий рік не топталася ногами й була вкрита густою травою. Немов розілляті озера крові й синьки, в траві горіли маки й волошки.

Командири, забризкані маками, хутко простували вперед, де все ще тривала напружена тиша, а в спину їм злісно дивилися солдати.

Фельдфебель Печорського полку нарешті не витримав:

— Братці, і то вони самі. Господи, до чого ти призвів! — Він захлипав і висунув боязко голову через бруствер. — Гляньте на них, як сироти, за всю Росєю, голубчики… самі… — Дальше він не міг говорити.

Хтось соковито чвиркнув:

— Керенський їм уже хрестики пообіцяв.

— Ходім і ми, — благав фельдфебель.

— Хіба щоб подивитися на німецькі окопи?

— Тихо ж, як у вусі.

— А коли що, так позаду й резерви стоять.

Спочатку невеличка групка, потім більша, потім за Печорським полком — Онезький, і так нарешті майже вся бригада вилізла із окопів і, волочачи за собою рушниці, купами потягла до двох пробитих воріт у ворожих дротах. Вони йшли, як ідуть цікаві на місце катастрофи.

"Ну, що ж, краще пізно, аніж зовсім", — подумав Туманов, що ввесь час мовчки кусав собі губи. І коли телефоніст Цацоха, заздро позираючи на піхоту, попросився й собі: "Їй-богу, дістану дроту", — він тільки кивнув головою.

Цацоха, як затриманий в табуні кінь, підморгнув до свого кирпатого приятеля, вистрибнув із окопу і, збиваючи по дорозі рушницею червоні маки, побіг через зелену смугу в решткі повислого диму.

Командири з частиною солдатів стрибали вже поміж першою й другою лініями, а решта, здибавши вирви від снарядів важких батарей, зайнялись їх виміром.

— Мать... твою! Тридцять і шість кроків навкруги, бачили, а!

Декілька чоловік навіть стрибнули на дно ям і витикали звідти рушниці, було видно тільки багнети.

— Оце так глибина!.. Ох, мать!..

Цацоха був задоволений, що його батарея була центром уваги.

— А ви гляньте на окопи!

Окопи шириною й глибиною футів по сім були обшиті дошками, а над заваленими бійницями місцями стирчали ще дашки з товстих залізобетонних балок.

— Тютька в тютьку, як склепи.

— Німці — і більше нічого!

— І турки! Пригнали цілу дивізію.

Купка солдатів по черевиках присипаних трупів намагалася відгадати свого ворога й для цього стукала кривцями в товсті, цвяшками ковані підошви.

— Треба в ранець подивитися.

— Кинь: командири вже в другій лінії.

— Вони по хрести побігли, а нам хоч би сорочку.

— І телефон, братці, тоже вещ, — сказав Цацоха і, шмигаючи носом, юркнув по окопах. Він спочатку відчував себе мов на ярмарку: довкола метушилися збуджені люди, перегукувалися між собою і голосно дивувались міцним спорудам, а позаду над окопами, немов вийшли подивитися на гулі молодят, маячили під сонцем ті, хто не хотів утруждати себе в спеку зайвими рухами. Але коли Цацоха обернувся й помітив, що за Обринчевим лісом все ще спокійно теліпається німецька "ковбаса", йому стало моторошно.

— От гадюка, жде, мабуть, доки я її сам злапаю.

Із піхоти притягли телефон.

— Що там, товаришок? — запитав Цацоха, наставляючи одно вухо.

— Зліва зайняли вже станцію Мичищів, а праворуч підходять до села Ольховець.

— Ну? — Цацоха глянув уже сміливіше на "ковбасу". — Казав — злапаю, і злапаю, — і пустився бігти через обвали.

У другій лінії теж над кожним трупом, що визирав з-під землі, уже густим колом стояла піхота й намагалася по окремих речах відгадати

національність ворога. Він був чомусь мало подібний до турків, яких гадали застати в німецьких окопах.

Цацоха почухав потилицю й кинувся по ходу сполучення, що починав спускатись уже в третю лінію окопів. Слідом за ним підтюпцем побіг піхотний полковник із купкою солдатів, між якими був і фельдфебель. Нараз збоку, з третьої лінії, вискочив у чорній касці з орлом солдат. Він, мабуть, хотів бігти вниз і нагло зустрівся очі в очі з Цацохою. Від несподіванки солдат закліпав очима, зблід і потім не крикнув, а заревів, як під обухом віл. Цацоха з розгубленою посмішкою скам'янів на місці, потім дриґнув у повітрі ногами й теж несподівано для себе, як буханець, покотився в глибоку яму.

"Ото нагнав бусурманові холоду, — подумав він, причаївшись на дні. Але тут же до його свідомості дійшло, що солдат був у чорній касці на білій голові, і Цацоха відчув, що холоне. — Так то німець. Німець?"

Він злодійкувато викарабкався наверх і боязко озирнувся назад. Двоє німців, схопивши за петельки полковника, мов вовки свиню, мовчки тягли його на долину, а фельдфебель уже перескакував обвали й щодуху гнав назад. Він, забувши про рушницю, вимахував руками й кричав:

— Німці, німці!

Цацоха відчув, як у ногах ніби запрацювали пружини. Він прищулив вуха, втяг голову в плечі і, як заєць від хортів, увірився ногам.

У другій лінії теж кричали:

— Вперед! Німці! Назад! Обдурили, бий їх! — і бігли вперед і назад. Серед галасу заклацали затвори й тріснуло декілька пострілів.

Цацоха все ще стрибав через обвали. Страх уже, як батіг, хльоскав його по босих ногах. У першій лінії німецьких окопів перегородив дорогу присипаний землею труп. Цацоха, не зупиняючись, стрибнув через нього і в ту ж мить відчув, як купа глини під ним розсунулась і він, перекидаючись, покотився кудись у темну яму. Спина, боки й голова бились об щось гранчасте, і з очей почали сипатись іскри.

Цацоха, падаючи стрімголов у безвість, несподівано згадав про чоботи, залишені у батарейного шевця, який напевно вже полагодив і тепер може їх привласнити. А головне — ніхто про це не буде знати. Його взяла досада. А все це через телефонний дріт, будь він проклятий! Іскри вже оберталися в круглу цятку. Він востаннє стукнувся головою, і нарешті все тіло ніби випрснуло із труби й розпласталося на чомусь вогкому.

Як довго Цацоха летів, потім лежав на долівці, він уже не уявляв, та коли нарешті десь поблизу почувся стогін, Цацоха смикнувся, хутко згріб з очей землю й боязко їх розплющив.

В очі впала невеличка лампа. Вона чаділа на розсосі під земляною стелею. Під лампочкою на тій же розсосі, мов пляшки з-під самогону, висіли ручні гранати. Цацоха повів очима навкруги. Такі ж гранати, вперемішу із протигазами, висіли й на других розсохах, які стояли в чотирьох кутках великої землянки. Під одною стінкою він помітив іще польовий телефон і кулемет "кольта". Нікого живого в землянці не було. Цацоха лише хотів обмацати свої ноги, що нестерпуче нили, як знов поруч себе почув той же стогін. Він як підколений зірвався на ноги і втяг у плечі голову. На землі попід стінками ворушилися сірі френчі і, намагаючись бути непоміченими, заціплювали в зубах зойки, що рвались із скривлених ротів. Калюжі крові вороним блиском відсвічували в різних місцях, тхнули терпким, як на різниці, духом. Декілька пар гострих очей з ненавистю вп'ялися мовчки в Цацоху. Він відчував, як на голові йому ворушиться волосся, рука інстинктивно шарпнула із кобури револьвер. В одну мить Цацоха звів курок і хутко зирнув по землянці: позаду були

східці, по яких він скотився сюди, збоку — дірка до другої землянки. Там теж було тихо.

— Ну, ви не дуже мені! — крикнув Цацоха від страху на все горло і поводив наганом. — Так от ви куди ховаєтесь. То-то вас не видно... Не ворушись, раз окружений!

Землянку враз затопив стогін і белькотання. Цацоха, забувши про наган, закрив долонями вуха і весь зіщулився.

— Цс-с-с! — вирвалось у нього крізь зціплені зуби. — Ріжуть вас, чи що? Дурні, у нас вам буде ще краще, потому — слобода! А це все трофея, — і він зірвав зі стінки телефонний апарат.

Німці не переставали стогнати. Цацоха, мов лікар, оглянув поранених і зупинився над одним, що лежав уже нерухомим пластом. Сірий френч прикривав йому груди, поруч простреленої голови лежала чорна каска.

— Це, мабуть, тебе нашим снарядом! — сказав Цацоха. — Ну, тоді капут! — Він узяв його френч і накинув собі на плечі. — А тобі на мою сорочку. Бач, яка тут вогкість, тобі ж уже байдуже.

Солдат, поранений в голову, нагло застогнав і через силу видавив із себе:

— Васер трінкен...

Цацоха випростався, наморщив лоба, силкуючись зрозуміти німця, подумав і поклав назад його френч. Поранений знову прошепотів:

— Васер трінкен...

Цацоха ще більше наморщив чоло, потім уже весело відказав:

— Перестали вже. Тепер тільки піхота балується… Ти лежи, лежи, браток, я санітара пришлю. Ех, війна, війна, мабуть, дома й діти є, і, мабуть, поле неоране, звісно, без хазяїна…

Німець знову проговорив:

— Васер трінкен… — і показав до уст рукою.

Цацоха полупав очима й нарешті догадався:

— Так ти б так і сказав "пить", а то трінкаєш собі, а воно правильно "пить", розумієш — "пить". — І він подав йому кухоль із водою: — Пий на здоров'ячко… а ви лежіть мені смирно. Потім на Расєю.

Держачи в руках наган, Цацоха схопив телефон на плече і, задкуючи, вийшов на східці, що вузенькою норою вели догори.

Коли він у темноті нарахував уже сорок східців, над головою знову почулася артилерійська канонада. Як артилерист, він зразу визначив, що це рвалися руські снаряди над німецькими окопами.

"Напирають, мабуть, — подумав він, — ще й вискочить не встигну". І вже карачки хутко подерся догори.

Осилити довелося ще аж шістнадцять східців, доки над головою засяяло небо.

Снаряди дійсно летіли через голову на Обринчів ліс, а поруч поміж окопами в безладді метушилися, стріляючи куди попало, солдати в гімнастерках. Цацоха, все ще з револьвером у руці, нарешті вистрибнув із "лисячої нори" і впав на коліна просто перед піхотним капітаном, який

теж карачки ліз по окопу. Капітан од несподіванки випустив наган, сполотнів і, вирячивши очі, щосили крикнув:

— Здаюсь!

Цацоха винувато покліпав очима, потім повів по чорній касці рукою й задоволено розплився в посмішку:

— Ваше високородіє.

— Да… Здаюсь!..

— Так це ж я, ваше високородіє, ваш Цацоха, чижолої батареї.

Капітан все ще держав руки догори й цокотів зубами, потім раптом оскаженів:

— Ах ти ж, боягуз паршивий, барахолиш?

— Ага, барахолиш… попробуйте ви, я телефон должон дістати для батареї!

Капітан встиг уже вхопити із землі револьвер і з тим же оскаженілим виглядом раптом вистрелив через його плече. Приголомшений і засліплений, Цацоха озирнувся назад: окопом, перестрибуючи з ямки в ямку, до них підповзало декілька німців.

"Аж тепер тобі, Цацохо, капут", — подумав він і теж стрельнув у переднього німця, вистрибнув на бруствер і щосили кинувся до своїх.

Солдати, що, скрючившись у дугу, теж пробиралися назад, порснули від нього врозтіч, але Цацоха зараз лише думав про те, як би скоріше вискочить за пелену диму і з телефонним апаратом добігти до своїх.

Попереду купка солдатів вела чоловік десять полонених у таких же касках, як на ньому. Забачивши Цацоху, німці здивовано перезирнулись і, коли він перший стрибнув до окопу, роздратовано забурмотіли:

— Дезертир, швайн![6]

Цацошин приятель, кирпатий Свир, досі сидів в першій лінії і оскаженіло тицяв у кнопку апарата. Над ним стояв, суворо насупивши брови, поручик Туманов і ніби розтирав на зубах пісок:

— Ну що, скоро?

— Не чути. Це знову якийсь гад… Ось Цацоха!

У цей момент із Обринчевого лісу, що на лівому фланзі виступав клинцем, нагло заклекотав кулемет. На цьому крилі наша піхота вже була далеко за лісом, проте кулі, як із осиного гнізда, вилітали десь тут близько із-за кущів і тонко співали над окопами.

Усе, що було над землею, раптом скам'яніло. Декілька солдатів нагло похитнулись, один схопився за живіт, другий, ніби ловлячи осу, цапнув себе за око, і обидва разом покотилися на землю. Піхота нарешті зметикувала, отямилась і з усіх кінців панічно кинулася назад.

— Телефон! — закричав у нестямі Туманов.

— Миттю на лінію, опудало! — крикнув до захеканого Цацохи, в свою чергу, й Свир і знову затицав пальцем по кнопці.

— Таке, як навмисне, рвуть…

— Батарею скоріше, іроди! — ввесь зціпившись у пищик, кричав Туманов. — Наша піхота тікає, батарею…

Піхота, вириваючись із ходів сполучення, із окопів і вирв, гуртами в нестямі бігла на двоє воріт, пробитих у колючих дротах.

Артилерія нервово забухкала по тилу ворога, і в руські окопи ніби ввірвався ураган:

— А, так це так — без пострілу?

— Це так турки називається?

— Дурили, гади!

Солдати кричали, розмахували руками і стиснутими кулаками погрожували комусь у повітрі, а на воротях у той час, намагаючись скоріше вибігти за колючий дріт, ще більше забивали проходи.

Стратеги знають, що іноді одним влучним пострілом можна вирішити долю цілої операції. І німці, що мовчали цілу добу, нарешті зробили цей постріл із-за лісу з легкої батареї.

На воротях уже працювали і ліктями, і багнетами, як раптом на їхні голови раз за разом, як град, посипалися снаряди.

Пошматовані тіла солдатів ніби вибухали над проходами в колючому дроті й галасом вкрили долину.

На червоні маки, як з лантуха, сипалися люди. Вони, заточуючись, падаючи, знову підіймаючись, лізли, стрибали й котилися в зелену траву або тут же зависали на дротах. Маки дрижали під сонцем, спадали червоними плямами на сірі гімнастерки тих, що вже лежали, на ноги тих, що вже бігли повз свої дроти, плуталися у високих волошках, але, засліплені патьоками крові, не розбирали вже шляху.

— Ой, рятуйте, не бачу, братці! — чулося то тут, то там.

Між ними шугали кулі, підстрибували снаряди, а вони все кружляли по траві, натикалися на дроти й знову кричали:

— Братці, руські, ой, рятуйте!

І знову бігли, аж доки не зустрічалися з кулею і в червоних плямах падали в маки. Тепер вони й самі горіли проти сонця, як маки.

А над проходами рвались і рвались снаряди. Догори злітали кавалки живого м'яса, і в траву лізли нові каліки, щоб зостатися тут, між маками, навіки або напівживими упасти в свій окіп.

— Дорогу! Дайте дорогу! — все частіше викрикували санітари, проносячи окопами на рушницях поранених.

— Вона з ума нас зведе! — в нестямі кричав Туманов і мало не рвав на собі волосся. — Скоріше телефон!

Біля телефону стояла купка солдатів і, розмахуючи кулаками, теж кричала:

— Ви хочете, щоб нас, як курчат, забрали! Так ми й під лісом не зупинимось... Давай важку!

— Але ж там ще наші! — виправдувався Свир.

— Наші? Он вони на траві лежать, хіба не чуєш чи не бачиш?

Із трави все посилювався крик, стогін і плач. Свир нарешті крикнув:

— Єсть! "Варшава", "Варшава", буде говорити поручик... Нате...

— Це я, я, Туманов. Піхота тікає, резерви не пішли далі своєї першої лінії… Треба рятувати… Що? Не можна стріляти по піхоті? Я скоро збожеволію. Нічого не чути. Тут крах: назад повернулось не більше роти, а решта ще зосталася або там, або на траві між дротами. Турків і сліду немає, чуєте? Ми маємо справу з прусською гвардією! Треба намацати хоч їхню батарею…

У цей момент над самою головою Туманова блиснула блискавка, тріснуло повітря, і він разом із солдатами брязнув на землю. У хмарі їдкого диму враз у різні кінці затупотіли ноги, а коло телефону, плазуючи по землі, зостався з піхоти лише один солдат та Свир, який, зціпивши зуби, посунувся попід стінкою. Туманов усе ще з трубкою в руках лежав нерухомо на землі.

Коли снаряд тріснув, йому здалося, що він упав на землю без голови, але чомусь ще продовжував мислити: одна хвилинка — і кінець. Навіщо він сперечався з Забачтою, навіщо кінчав університет, вірив, що наука може боротися з війною? Один випадковий снаряд — і кінець. Зараз він переступить поріг великої таємниці… Стане перед Великим судією… Туманов дрібно задрижав. "Отче наш, іже єсі на небесі…" Далі він не міг згадати слів молитви, хоч читав її щоденно ще з дитинства. Сльози підступали йому до горла, і рука сама потяглася до очей. Туманов на мить зупинився, потім хутко обмацав голову. Що це, невже він тільки поранений? Здивовано обвів бліндаж: під стінкою сидів Свир і сердито дув на обсмалену руку, а сам він усе ще тримав у руці телефонну трубку. Так він живий, живий! Батарею, скоріше!

— Пане полковнику, — знову припав він до телефонної трубки, — чули, чудо! Над самою головою… Мабуть, контужений: мало не тріснe голова… Ні, не покину до кінця! Стріляти? Я до свого бліндажа…

Поручик, а за ним Свир, зігнувшись у три погибелі, побігли по вузькому ходу сполучення. На очах у Туманова, як зірочки, миготіли сльози, але він посміхався: тепер він герой! Полковник був свідком.

Перед його очима вималювався, як жар-птиця, орден з мечами і бантом, ще одна зірка на погонах. Щаслива усмішка осявала йому вже все лице.

Позаду в хмарах диму й пороху все ще клекотала канонада, а в окопах приголомшені солдати, мов тіні, повзали попід стінками або, втупивши застиглі очі в чорні плями на землі, сиділи нерухомо камінними ідолами.

Коло самого бліндажа Туманов настиг партію полонених, їх провадили в тил. Попереду йшов знесилений австрієць і на руках ніс кулемет.

— Бачили, як воюють? — звернувся до Туманова, тикаючи на австрійця, конвойний солдат.

Туманов знову глянув на полоненого й на кулемет і аж зупинився. Руки австрійця були прикуті до кулемета, а на скроні, на тому місці, куди він цілився вночі, чорніла якась розмазана пляма.

Поручик закляк. Зуби, як від пропасниці, задріботіли, а в голові, опікаючи мозок, пронеслася думка: "Що це, знову починається? Так я ж не сплю. Цацохо, ущипни мене!"

Полонений австрієць здивовано оглянувся на остовпілого офіцера і пішов далі.

На Туманова також здивовано глянули й солдати, і один навіть співчутливо похитав головою.

Полонені вже давно зникли, але поручик Туманов усе ще стояв у проході з приголомшеним виглядом і дивився кудись очима, що нічого не бачили.

— Пане поручику, — крикнув із бліндажа Свир, — постріл!

Над головою, покриваючи свист снарядів менших калібрів, пронісся знайомий гул, потім розлігся рев, тріск і свист, а над Обринчевим лісом розляглася луна. Але Туманов нерухомо дивився кудись все тими ж бездумними очима.

— Постріл, пане поручику!

Знову знайомий свист, рев і тріск, і німецька батарея принишкла за лісом.

— Чуєте, пане поручику? — Свир смикнув його за рукав. — Батарея стріляє… Постріл!

Туманов здригнувся, як лунатик від холодної води, і здивованим поглядом обвів довкола себе.

Останній постріл здибився над німецькою четвертою лінією. Раптом звідтіля до неба шугнула й зеленими іскрами розсипалась ракета.

— Там наші! — злякано крикнув Свир, що з трубкою стояв уже коло віконця. — Та вас що, прибило?.. "Варшава", чуєте? У четвертій лінії наші! Ракета ж зелена!

— Так, там наші, — монотонно повторив Туманов, і на блідих його губах гадючкою проповзла крива посмішка. — Ну, наші, а не все одно чиїм снарядом… Військовим думати не дозволено.

За першою зеленою ракетою з третьої, потім з другої лінії знову шугнули ракети, але це були вже червоні. Свир, нічого не розуміючи, глянув на поручика, який ще бурмотів собі щось під ніс і кривив посірілі губи.

— Ви бачите, ракети червоні! — а потім махнув рукою. — "Варшава", чуєте? У другій і в третій лініях червоні ракети: там німці, стріляйте туди!

На Туманова, хуркаючи, як перепели, почали сипатися скалки від набоїв. Свир узяв його за рукав і втяг до бліндажа:

— Хіба хочете, щоб своїми ще прибило?

Туманов мовчки ступив під накат і, ніби струснувши сон із голови, приложив до очей бінокль.

Один за одним в обидві лінії бухнули дванадцятидюймові снаряди, замазали чорним димом і порохом на небі блакить і змовкли, але в той же момент із другої і третьої ліній, як водограї, забили зелені ракети, а з першої — знову червоні.

Поручик все тим же замогильним голосом сказав:

— Finita la comedia! — і знову криво посміхнувся.

— "Варшава", по своїх стріляєте, — кричав у телефон Свир, — там наші, а німці в першій лінії — чуєте? — в першій!

Батареї в нестямі замоталися поміж першою й четвертою лініями, а назустріч їм, міняючись, як у калейдоскопі, вилітали то червоні, то зелені, а то й обидві разом ракети.

Нарешті, зовсім збиті з пантелику, важкі батареї поволі припинили вогонь. Ставши повноправним господарем фронту, легкі батареї ще з більшою люттю захаркали шрапнеллю, задзьобали гранатами й закурили, як із самоварів, своїми сизуватими газами.

Чим нижче сідало за Дикі Лани розпалене сонце, тим тихше ставало поміж дротами на зеленій поляні і все менше там рухалися розпластані в маках тіла. Потім через постріли й зовсім не стало їх чути. Тільки надвечір хтось, прийшовши до пам'яті, високим фальцетом, як сиреною, переголосив і постріли, і стогін:

— Ну, прибийте мене, благаю! Дітки, чаєнята мої, рятуйте батька!..

Його голос, що раптом вихопився із гуркоту гармат, ніби розбудив кладовище мерців. Довгі волохаті тіні знову заворушилися, заповзали по траві і, немов у молитві, виткнулися руки:

— Рятуйте, братці!

— Ріднесенькі, та за віщо ж я тут погибаю!

— О господи! Ой господи, смерть приходить!

Стогін зливався з гулом гармат і, ніби жертовна молитва богові війни, піднімався до неба.

Затуливши вуха, Туманов з перекривленим лицем намагався не дивитися в обкурену димом долину і не слухати, але із-під самих дротів, ніби апелюючи до нього, доносилося навіть крізь стіни бліндажа:

— О господи, братці руські, рятуйте!

Йому вторив моторошний голос:

— Раз, два, три… Вра, вра… руського царя…

А високий фальцет все ще, як сирена, не вгавав:

— Дайте смерті, будьте ви прокляті! Прокляті з вашою війною, з вашим Керенським, з його слободами!

Цацоха відвернувся в темний куток, довго щось копався над апаратом і потім сказав вогким голосом до Свира:

— І землю, і волю. Всього тепер мають, а самих то й не зосталося. А спитать би, за віщо? Так ніхто й не скаже. Або того австріяку до кулемета прикували.

— Їм легко кувати, іроди прокляті! Дурять людей!

Свир сказав і скоса зирнув на поручика. Туманов сидів у кутку й мовчки здригувався від кожного пострілу, ніби вони падали на його голову. Давно не голене його обличчя осунулося, посіріло під щетиною рудої бороди, а глибокі очі провалилися ще глибше й блискали звідти фосфоричними вогниками, як уночі вода з глибокої криниці. Його поза й вигляд загнаного звіряти нарешті зворушили похмурого й роздратованого Свира:

— Ви так, пане поручику, за цілий день нічого й не їли. Може, концервів хочете?

Туманов мовчав і продовжував дивитися в одну точку. Свир переглянувся довгим поглядом із Цацохою.

— Я кажу: може, концервів?

— Що? — нарешті відгукнувся, як спросоння, поручик і помацав потилицю. Від цього руху стражденно скривилися пересохлі його губи.

— Концервів або картоплі хочете? — уже без ласки викрикнув Свир. — А то подзвонити, може, на батарею?

— На батарею? І там сліпі. — Губи його скривились у жорстку посмішку, і він уже стиха промимрив: — "Мавр зробив своє… Ну, що ж… може йти". — І він, мов розчавлений, важко підвівся на ноги.

У дверях, немов від блискавиць, миготіли відсвіти розривів. Канонада все ще не зменшувалась. Свир із темного кутка подивився на обвислу постать поручика й покрутив біля свого лоба пальцями, потім, продовжуючи перервану розмову, звернувся до Цацохи:

— От тобі й воля. Ні, брехня все це. Коли ти за робочих, так робочі тут і там — подай руку, й годі. А хочуть пани воювати — нехай собі хоч лобами б'ються. Ото буде справжня революція, а це — тільки щоб очі нашому братові замилити.

— Як, щоб самі пани бились? — здивувався Цацоха. — Не захочуть. У них, мабуть, і за границею як не кум, то сват, то чортові брат.

— За гроші вони й батька рідного загризуть.

— От буржуї прокляті! А що, коли б їх вивести, як ото пацюків виводять? Прожили б самі?

— Без пацюків же живуть, ще й краще! Добратися б тільки додому.

Доки вони вели розмову, із-за Фердінандового Носа виплив кований із блискучої сталі серп і, зачепившись гострими рогами за синій оксамит неба, повис над фронтом. Батареї одна по одній, тяжко відсапуючись, ніби вихаркували свої останні снаряди й поволі замовкали. Навіть кулемети, що гарчали ввесь час, замовкли по своїх лігвах. Срібне проміння, немов косий дощ, потяглося від молодика на долину й засвітило роси на траві.

У раптовій тиші, хоч у вухах усе ще дзвеніли постріли, відчулась якась тривога.

— Знову в атаку? — сердито буркнув Свир.

Телефоністи почали дзвонити у всі кінці.

— Батальйон, "Балта"! — кричав Цацоха. — Що за метушня? Ніякої метушні, — сказав він уже до Свира, — ідуть забирати поранених.

Свир визирнув із бліндажа. Декілька вогників попливло від окопів. Потім вогники, мов світлячки, розлетілися по долині. Де вони довше зупинялися, туди підходило ще дві постаті, підіймали із землі темний силует і несли до окопів. Окопи почали сповнюватися стогоном і зойками. В одному місці млосну тишу, заповітрену важким духом, раптом роздер крик:

— І мене, братці, я ще живий... Загибаю!..

І від цього крику ніби затьмарився чіткий профіль молодика, густіша стала ніч і чорніші стали маки, залляті кров'ю.

Хтось сказав по телефону, а Цацоха повторив, що Керенський усе ще сидить у бліндажі під Риндівським лісом і чекає на відновлення атаки. Поручик Туманов раптом обернувся і, ввесь смикаючись і блискаючи глибоко запалими очима, схопив трубку.

— Пункт главковерха... Да, да... скоріше. Пан міністр? Вас просять до себе солдати... Чуєте, сотні, тисячі солдатів. Чудове видовисько: без рук, без ніг, навіть без голів!.. Да, да, ти чуєш, капловухе опудало, Наполеон чебоксарський, на мітинг просять!.. Сердитесь? Задаремно! — Туманов брязнув трубкою об землю й закрутився в бліндажі, як спійманий у сильце птах. Цацоха усе ще вів розмову з піхотою, потім увесь напружився й притиснувся до трубки:

— Що, що?

— Наші лізуть із німецьких окопів… Німці добивають ранених прикладами… Вже в першій лінії… Що, що?

Розмова обірвалась, і в декількох місцях знову заклекотали кулемети. Земля за бліндажем застугоніла під тупотом сотень ніг. Волохаті силуети засновигали по спорожнілих було окопах і, буруючи, як льодолом повесні, з ревом ринулись по ходах сполучення назад.

— Німці, німці! — кричали вони.

— Давай артилерію!

Панічно заскиглив у телефоні зумер. Цацоха, часто кліпаючи віями, встиг зібрати докупи всі свої речі й чекав лише на знак від поручика. Туманов, почувши, що на Диких Ланах піхота відійшла вже на свої старі позиції, а від Печорського полку зосталося лише сімнадцять чоловік, теж якось, ніби причаївшись, почав прислухатись. Піхота, не звертаючи уваги на те, що артилерія, як у грозу грім, знову вже била у ворожі окопи, все ще продовжувала грізно бурувата.

— Вимагають, щоб наша била, важка! — викрикував від телефону Свир. — У німців метушня… Наша піхота розбігається… Що? "Балта", "Балта"! — Свир оскаженіло стукнув декілька разів трубкою по коліні, бризкаючи слиною, дунув у неї, але відповіді ніякої не було. Винувато оглядаючись на зсудомленого поручика, сказав:

— Або ж піхота знялась, або ж знову обірвалось.

Туманов, як покинутий на тонучому кораблі пасажир, злякано визирнув у темний прохід і відступився назад. У хворобливих його очах заблимало під повіками якесь вагання; його поривало до дверей і в той же час щось стримувало. Він боровся і нервово хапався то за наган, то за голову. Потім Туманов злодійкувато озирнувся на розгублених телефоністів і мовчки вийшов із бліндажа.

Свир і Цацоха подивилися услід поручикові, що зник у темноті, і знизали плечима.

— Втік, чи що?

— А чорт його знає. З глузду, мабуть, з'їхав. Треба подзвонити капітанові, а ти дуй на лінію, та зараз же.

Цацоха неохоче поклав свої черевики в куток і визирнув із бліндажа. Блідий молодик стояв уже над Дикими Ланами, а внизу під ним панічно зривалися ракети й освітлювали сірі хмарки диму, що кожен раз із громом випльовували шрапнель.

— Вернись! — крикнув йому вслід Свир, коли Цацошині босі ноги залопотіли вже вниз до піхоти. — "Балта" озвалась, "Балта"! Все благополучно? Ну й гаразд!

Над окопами дійсно кулеметний клекіт поволі уступив місце вже поодиноким пострілам із рушниць, а доки Цацоха вмостився з трубкою біля свого телефону, до піхотних окопів устигла знову підкрастися тиша, в якій кожний шерех комахи родив непоборну тривогу. Недогарок свічки від подуву вітру у віконце розпливчастими тінями гладив руді бліндажні стіни й жовтими плямами вилискував на стомлених обличчях телефоністів. Цацоха, напевно пірнувши в філософічні міркування про останній лист із села, де вже три роки на нього чекала земля, мрійно заплющив очі, потім йому одвисла нижня губа й телефонна трубка покотилася з його рук.

Свир глянув на його зморене обличчя і, похитавши головою, теж із трубкою коло вуха, прихилився до стіни. До бліндажа ніби зачинилися затушкані двері й непомітно закралася млосна тиша, навіть дзвінкий акомпанемент оркестру цвіркунів злився з тишею і перетворився у дзвін думок. Вони пхалися безладною чередою до голови й то дзвеніли гулко, як скло, то провалювалися в глибокий льох. Тоді Свир до болю

нагнічував дугами брів липкі очі, потім широко розплющував і автоматично викрикував:

— "Варшава"!.. повірочка.

— "Голта"!.. повірочка.

Щодалі мислі починали вже повзати, як сонні мухи восени, і Свир губив їх початок і кінець. Його гнітила думка, як кінчити війну. Мислі падали у глибокий льох, Свир знову блимав. "Треба кінчати війну... А ми слухаємося, як ті вівці". І знову кудись провалювалися думки.

Раптом на ввесь бліндаж розлігся твердий, владний, але приглушений голос:

— Барбоси, це ви так вартуєте? Гази, чуєте?!

Цацоха і Свир разом кліпнули очима й відсахнулися назад: на дверях, пригнувши голову, стояв хтось у френчі з капітанськими погонами. Він придивлявся до них величезними очима за стеклами з білими обідками, що сиділи над довгим зеленкуватим і гранчастим хоботом. Все обличчя по вуха ховалося під сірою гумою, а хобот від його слів трясся й цокотів кінцем об пряжку паска на животі. За спиною капітана над Фердінандовим Носом яскравими бризками займалася зоря.

Цацоха й Свир все ще кліпали сонними очима й машинально натискали на кнопки телефонів.

— "Варшава", "Голта"!

— Ви чули, що я вам сказав? — знову крикнув капітан. — Гази!

Його голос хоч виходив і через дірку в хоботі, проте телефоністи відчували, як він ніби ходив у них поза шкірою.

— Де ваші протигази? Де поручик Туманов?

І капітан нервово ляснув себе стеком по халяві. Це був характерний рух, по якому Свирові не трудно було вже пізнати свого старшого офіцера Забачту.

— Ну, прокинулись? — ще раз спитав капітан і ткнув кінцем стека в Цацошин лоб.

Телефоністи поквапливо заметушились і, все ще тикаючи пальцем у глухий телефон, другою рукою неоковирно почали натягати гумові протигази на обличчя.

— А це чий? — указав Забачта стеком на третій протигаз, що висів на розсосі.

— Поручика Туманова.

— А ви мені скажете врешті, де він?

— Вони ще звечора вийшли, а куди — хіба ми знаємо?

— Збирались до вас на пункт.

— Без протигаза? Шукайте скоріше. Дзвони!

Тепер десь порвався зв'язок з батареєю, а із штабу полка відповіли, що Туманова не бачили.

— Не бачили? В одну мить зв'язаться з батареєю, а поручика відшукати хоч під землею.

І капітан, різко повернувшись на каблуках, вийшов на прохід. Лише він опинився під одкритим небом, як вся його войовничість злетіла, капітан поквапливо втяг голову в плечі, зігнувся, ніби під гострим ворожим поглядом, і, вагаючись, затупцював на місці.

— Вони ніби сюди пішли, — сказав Цацоха й побіг назад по ходу сполучення.

Слідом за ним, держачись за телефонний провід, біг Свир і поводив своєю слоноподібною головою на всі боки. Позаду, назирці, зі стеком у руці широким кроком поспішав капітан Забачта. Глянувши вниз на окопи, він помітив у зеленій траві подібні до навернутих кротом земляних куч сірі фігури. Вони лежали поміж маками вже як застигла вулканічна маса, а там, де були пробиті в дротах ворота, стояли вже рогатки й міцно охороняли німецькі окопи. За ними з розвернутих закопів у різних місцях, немов руді птиці, вилітала земля й важко розсипалася по брустверу.

— Ці не сплять, — роздратовано прошепотів він крізь зуби. — О, ці не сплять! — повторив іще декілька разів, збиваючи кінцем стека зелені пагінці на рудих стінках проходу.

За третьою лінією дроти виходили із плутаних ходів і вже чорним волосом простягалися навпростець через балку до Риндівського лісу. Цацоха, як горобець, випрснув із окопу й хутко, перебираючи руками дріт, пострибав по росяній траві. З боку нього теж підстрибувала волохата тінь і ніби шорсткою долонею стирала із зелених оксамиток густі перлини рос. Декілька куль, як ранкові бджоли, обігнали Цацоху і, ніби за взятком, теж полетіли до балки. Слідом за першими кулями полетів їх уже цілий рій. Цацоха дриґав ногами, струшував своїм гумовим хоботом і, не зупиняючись, біг далі по дротах. Услід Цацосі

капітан Забачта висунув голову й великими склами на сірій машкарі обвів принишклу долину. Сонце вже викинуло на Фердінандів Ніс жменю своїх червінців, і зрошена балка перед Риндівським лісом заграла перламутровими переливами. Погожий червневий ранок підводився із землі й починав курити голубими туманами.

— Он сидить хтось! — показуючи на балку, викрикнув Свир.

Капітан нервово засопів під гумою, потоптався на місці й вужем виповз на траву. Він хвилину постояв на колінах, а потім, озирнувшись по боках, і зовсім припав до землі.

— А я сюди, — сказав Свир і подався далі по проходу.

Кулі все ще підсвистували над капітановою головою, тому він старанно тулився грудьми до землі. Два хрести на френчі чіплялися за траву, а банка протигаза торохтіла по грудках, і це заважало припасти ще більше до остуджених трав. Під самим лісом через балку виднілася черідка корів. Забачта з острахом зміряв віддалення і завагався: кулі шугали вже над самим вухом, а тому, коли почувся позаду Свирів голос: "Вони ось, пане капітане, ось!" — Забачта з полегкістю обернувся і, вже карачки, трясучи своїм залізним хоботом і своєю зброєю, кинувся назад, весь час кланяючись зустрічним кулям.

Поручик Туманов лежав ницьма на дні вузького ходу. Нікого не було поблизу, лише в самому кінці ламаних ходів хутко зникали дві сірі спини.

— Туманов!

— Вони ще живі!

Звернуте набік, замазане обличчя Туманова застигло з піднятими здивовано бровами, а біля підломленої руки лежав наган.

— Застрелився? — крикнув капітан голосом, що в ньому разом чулись і зневага, і здивування, і ледве помітний жаль. — Застрелився? Збожеволів!

— А може, куля, — відповів тихо, мов над покійником, Свир. — Бачите, назад верталися, може, злякалися газів?

Капітан став на коліна й хутко обмацав його тіло.

— Він задушився, — і тихо перевернув його на спину.

— Ось же ранка, — сказав Свир, — гляньте, в голову.

Правий бік голови справді ввесь був укритий товстим шаром рудої кори, а над вухом, як рубін, виступала червоним соком кров.

— Вони ще дихають.

Забачта хутко розірвав санітарний пакет і обмотав прострелену голову:

— Миттю в ліс, на перев'язочний!

Свир хотів уже класти поручика собі на спину, як по ходу наблизився піхотний солдат. Він був без протигаза.

— Скидайте, — сказав він, розтягуючи тонкі губи в широку посмішку, — ложная тривога! — Уздрівши на землі розпластаного Туманова, вже без посмішки додав: — І на них знайшлася куля: не все ж нашому братові ковтати їх!

Забачта встиг уже здерти протигаз, і тепер на солдата глянуло роздратоване, з чорними губами й наллятими кров'ю очима обличчя.

Солдат насупив брови, і їх погляди, мов мечі, перехрестилися над поручиковим тілом. Першим відвів очі Забачта і крізь зуби процідив:

— Наволоч! На пункт! — і цьвохнув стеком по халяві.

Підійшов ще один піхотинець. Із двох рушниць зробили ноші й поклали на них важке й безвольне тіло Туманова.

До самого лісу Забачта, втягши голову в плечі, ішов позаду й нервово кусав собі чорні від сажі губи. Він мовчав, але коли серед дороги Туманов раптом застогнав, Забачта все з тим же роздратованим виглядом зупинив носіїв і, нахилившись до раненого, проговорив:

— Туманов, Володя, ти що ж це?

У відповідь почувся лише стогін.

— Вони знепритомніли, — сказав Свир. — Дуже багацько крові стратили.

У лісі їх нагнав Цацоха. Він біг з довгим батогом у руках і цьвохкав ним, як пастух на пасовиську.

— Ось наші провода! — ще здалека крикнув він і знову стьобнув у повітрі батогом.

Уздрівши Туманова на руках, Цацоха здивовано закліпав очима:

— Наш поручик, на смерть? От здорово! — Помовчавши з хвилину, він знову стрепенувся і вже завзято додав: — А я оце теж дав одному духу. Більше, мабуть, не буде плести з нашого телефону батогів.

— Хто? — насупивши брови, запитав Свир.

— Той самий, що ти казав… Пастух, а може, тільки для блізіру коровка, а він той, як ти казав? Я до нього, а він тікать, ну раз таки стукнув…

Десь близько одна по одній чавкнули гармати, і через голови, благословляючи новий день війни, просвистіли на Обринчів ліс перші снаряди.

Поручик Туманов смикнувся, застогнав, потім враз розплющив широко очі й хутко заговорив:

— Тріснула… тріснула… Ворушаться!.. Скоріше, вилазять… Тікають… Вогонь!.. Тридцять один, два… Забачта!..

Капітан Забачта, що в лісі знову випростався, уже сухо спитав:

— Що тобі, Туманов?

Але поручикові очі дивилися просто в блакитне небо, а він похапливо говорив далі:

— Я знаю, інгредієнт… четвертої степені з мечами і бантом… Мамо, ой мамо, ой, боляче… Вогонь!..

Свир перезирнувся з піхотним солдатом і, клацнувши на зубах зелену галузку, шпурнув її на землю. А очі Туманова знову заплющились, і замість слів уже виривався тільки тихий стогін.

Тим часом сонце продерлося крізь зелене шатро і, пустуючи, заплуталося в рудому волоссі його неголеного обличчя, від чого стала примітною на круглому підборідді під волосом маленька ямочка. В ній нервово бігала тінь і робила його обличчя подібним до обличчя переляканої дитини.

Забачта все ще навколішках стояв біля Туманова. Від останніх його слів очі йому затуманилися. Він зірвався на ноги і, кусаючи чорні губи, широким кроком пішов до перев'язочного пункту, що вже білів наметами між деревами.

Під ногами по траві, мов світлячки, бігали сонячні зайчики, а вгорі, над головою, будячи юний день, співали свою стальну пісню артилерійські снаряди.

Харків, 1926